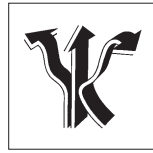

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 3(19)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2008

УДК 330-339; 321.7; 159.9

ББК 65.9(4УКР)я43

М43

Редакційна колегія

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор

Саєвич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор

Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки

Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Кривобороденко Г. П., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Поляков О. М., д-р екон. наук, проф., Радзієвський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, проф., Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Джинчарадзе Н. Г., д-р філос. наук, проф., Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Охременко О. Р., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородін І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подоляка А. М., канд. юрид. наук

М43 Міжрегіональна Академія управління персоналом.

Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

ISBN 966-608-120-2

К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2008. — Вип. 3(19). — 244 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст. — ISBN 978-966-608-923-9

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник "Наукові праці МАУП" зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України "Наукові праці МАУП" визнано як фахове видання з економічних і психологічних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.).

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 978-966-608-981-9

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2008
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	5	Ус М. И. <i>Современные подходы к процессам управления</i>	70
Дікарев О. І. <i>Інвестування паливно-енергетичного комплексу: світовий досвід для України</i>	5	Булавін П. Г. <i>Загальна характеристика формування цілей державного управління у зовнішньоекономічних відносинах</i>	76
Мойсеєнко І. П. <i>Індикативний метод оцінювання інтелектуального потенціалу</i>	11	Колосінський Є. Ю., Масалковська Л. <i>Вплив економічної глобалізації на діяльність суб'єктів господарювання</i>	80
Чернуха Н. М., Чернуха Г. О. <i>Інтеграція у сучасному освітньому просторі</i>	15	Аль-Тмейзі А. Ю. <i>Авіаційний комплекс України та його вплив на якість транспортних послуг</i>	88
Рибак О. М., Білоус А. О. <i>Досвід реформування вищої освіти у країнах Центральної та Східної Європи і його значення для України</i>	19	Лугова Г. В. <i>Санітарно-епідеміологічний моніторинг як інструмент управління профілактикою кишкових інфекцій серед військовослужбовців військових частин, що розташовані в басейні Дніпра</i>	92
Мушкин И. М. <i>Развитие дистанционного образования в высшей школе</i>	26	Сафонова А. С. <i>Генезис розвитку процесів фінансової глобалізації світової економіки в контексті інтеграційної взаємодії країн</i>	96
Мироненко В. В., Саєвич І. Г. <i>Інтернет як сучасна технологія навчання</i>	30	Арбузов А. Б. <i>Ризики кредитного портфеля в системі банківських ризиків</i>	102
Мельник П. П. <i>Економіко-екологічна збалансованість у системі захисту рослин</i>	34	Чабаненко В. В. <i>Формування загальноєвропейського ринку праці у процесі європейської економічної інтеграції</i>	111
Топчій С. П. <i>Інтеграційні об'єднання на ринку зерна України: переваги і недоліки</i>	38	Шарапов С. В. <i>Адміністративне управління в системі загального управління підприємством</i>	118
Кулик Р. О. <i>Методологія створення регіональних кластерів та оцінювання їх ефективності</i>	43	Янгалічев Р. Н. <i>Теоретичні основи розподілу і перекладання податків</i>	124
Кузнецов М. С. <i>Суцність колективного трудового конфлікту как объекта государственного управления</i>	50	Мамедов А. <i>Проект трубопровода “Баку–Одесса–Броды”: реалии и перспективы реализации</i>	132
Халамендик В. Д. <i>Професійна підготовка випускників вищих навчальних закладів: проблема управління</i>	57		
Давиденко А. П. <i>Роль держави в підтримці розвитку ринку послуг в Україні</i>	63		

Гарахани Нариман Пируз оглы Глобальные проблемы современности	138	Калуцька О. В. Попередження і розв'язання конфліктів в організації як основа сприятливого соціально-психологічного клімату	190
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	142	Залужна Л. І. Напрями вивчення материнства і вагітності у психології.....	196
Бидзюра И. П. Выдающиеся и известные молдаване и украинцы в элитных контекстах интеллектуальной и политической истории Молдовы, Украины и России нового и новейшего времени	142	Крекшина О. І. Соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, де працюють люди похилого віку.....	202
Бурдяк В. І. Молодіжні субкультури: теоретичні та методологічні підходи до дослідження проблеми	153	Чистякова О. О. Криміналістична і соціально-психологічна характеристика насильницьких злочинів.....	204
Климкова І. І. Організаційна культура парламентської діяльності: сутність та особливості.....	160	Чепорнюк Є. Г. Залежність паттернів поведінки від типів темпераменту особистості.....	209
Подлевський С. Взаємовплив і взаємодія владних структур, органів державного управління і громадської думки в умовах демократичних трансформацій.....	167	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	214
Аль-Роудан Хамуд Ю. “Азиатский вариант” перехода от традиционализма к открытому обществу	171	Моршинев Є. І., Федик Є. І. Удосконалення дисциплінарної відповідальності працівників і проблеми її правового забезпечення.....	214
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	177	Раджабов О. Ш. Забезпечення прав дитини як об'єкта державного управління.....	221
Рижиков В. С. Формування психологічних чинників у процесі ігрового навчання майбутніх юристів	177	Красногор О. В. Сутність і значення договірною регулювання майнових відносин подружжя	230
Юсеф Н. Н. Психологічний аспект формування політичної свідомості мусульманської цивілізації	181	Бєлова О. С. Теорія цивільно-правова відповідальності як результат наукових юридичних досліджень.....	236
		Відомості про авторів	242

УДК 37.015.3

В. С. РИЖИКОВ

Інститут права МАУП, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ У ПРОЦЕСІ ІГРОВОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 177–180

Розкривається технологія навчальних ігор, значення і вплив психологічних чинників (мотивація, емоційна стійкість, активність) на формування сучасного юриста.

Сучасна складна соціокультурна ситуація, загострення економічних проблем суспільного розвитку актуалізують питання підвищення загального рівня економічної підготовки всіх фахівців, сфера професійної діяльності яких вимагає від них ґрунтовних знань, навичок і вмінь в галузі економічної теорії та можливості їх практичного використання. Формування правової держави, вдосконалювання законодавства вимагають значного реформування системи підготовки кваліфікованих юридичних кадрів, спрямованої на розвиток самостійного юридичного мислення, формування професійної юридичної правосвідомості, твердження основних принципів і цінностей, пов'язаних з моральними основами, гуманістичною значущістю права в житті суспільства. Сьогодні потрібна генерація сучасних юристів, здатних працювати в нових динамічних соціальних, економічних і політичних реаліях і чітко передбачати економічні наслідки своїх правових дій.

Провідною складовою професійного інтелекту сучасного юриста є економічна культура, що лежить в основі професійної діяльності в умовах

ринкової економіки. Економічний компонент системи юридичного утворення дасть можливість майбутньому юристу не тільки на високому рівні виконувати професійні обов'язки, а й опанувати засіб адекватного оцінювання ресурсів і цінностей людського капіталу, компетентного вибору життєвого шляху.

Економічна культура юриста передбачає глибокі знання чинного законодавства в економічній галузі, які необхідні юристу для ефективного економіко-правового регулювання ринкових відносин у правовому полі держави.

Ігровий характер формування пізнавальної діяльності юриста дає можливість застосовувати ситуаційні завдання з урахуванням додаткового інтелектуального навантаження на тлі основної діяльності. В умовах ринкової економіки у правовому полі, що швидко змінюється, відповідне положення особливо актуально. При проведенні такого заняття студенти можуть виконувати різні ролі правового характеру в процесі формування економічної культури. Це дає можливість студентам усвідомити, що правильність і раціональність

ухвалення рішення спричиняють позитивні економічні наслідки. У відповідній ситуації при формуванні економічної культури студента-юриста останній повинен логічно переробити масу інформації, виробити альтернативну гіпотезу прийняття рішень, обґрунтувати робочу гіпотезу, включаючи модель прийняття й реалізації рішення. В таких випадках для юриста велике значення мають його резервні можливості щодо переробки додаткової інформації на тлі сильного емоційного напруження.

Психологічна теорія діяльності, з поглядів дослідників Л. С. Виготського [1], О. М. Леонтьєва [2; 3], подає три основних види людської діяльності — трудовий, ігровий і навчальний. Ці види тісно взаємозалежні та взаємопов'язані. Аналіз психолого-педагогічної літератури з теорії виникнення гри в цілому дає можливість представити спектр її призначень для розвитку й самореалізації у навчанні. Німецький психолог К. Гросс першим наприкінці ХХ ст. зробив спробу систематичного вивчення гри, він називав гру споконвічною школою формування поведінки. Він вважав, що якими б зовнішніми або внутрішніми факторами ігри не мотивувалися, основна їх мета — стати для учнів школою життя. Гра — це об'єктивно-первинна стихійна школа, яка надає учневі можливість ознайомитись з особливостями, традиціями, поведінкою у суспільстві, з досвідом викладача щодо набуття навичок професійної діяльності.

Технологія ігрових форм навчання націлена на те, щоб навчити студентів-юристів усвідомлювати мотиви свого навчання, своєї професійної поведінки у грі, а також у житті, тобто формувати мету й програми власної самостійної діяльності та передбачати її можливі наслідки [5].

Гра — найбільш доступний для учнів вид діяльності, засіб перероблення отриманої навчальної інформації на лекціях, практичних заняттях, у процесі самопідготовки, роботи з навчальною літературою та іншими науковими джерелами. У студентів у процесі гри яскраво виявляються особливості мислення, уява про майбутню професійну діяльність, емоційна стійкість, активність, що розвиває потребу в професійному спілкуванні. Цікава гра підвищує розумову активність студента, при цьому він може вирішити більш важке завдання, ніж на традиційному практичному занятті, причому з меншими затратами часу, але це зовсім не означає, що заняття повинні проводитися тільки у формі гри. Гра — це тільки один з методів, який дає гарні результати тільки у сполученні з іншими

видами навчальної діяльності (лекції, практичні заняття, самостійна робота).

Відповідно до мети, завдання нашого наукового дослідження ефективності використання рольових і ділових ігор у навчальному процесі підготовки майбутніх юристів нами було сформовано контрольну (КГ) та експериментальну групу (ЕГ). Експериментальні дослідження проводилися на базі Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки, Кіровоградської філії Міжнародного відкритого університету розвитку людини "Україна", де ведеться відповідна підготовка юристів.

З метою коректного проведення експериментальних досліджень всі студенти були попередньо (до початку експерименту) вирівняні за основними показниками, що впливають на успішність засвоєння навчального матеріалу.

Студенти вирівнювалися за наступними показниками:

- за успішністю з основних загальноосвітніх і спеціальних юридичних дисциплін;
- за розумовими здібностями;
- за суб'єктивним контролем;
- за особливостями вольової саморегуляції;
- за комунікативними та організаторськими здібностями;
- за спрямованістю особистості.

Ці показники були підібрані таким чином, щоб вони показували взаємозв'язок особистісних, психологічних якостей і вимог майбутньої професійної діяльності юриста.

Усі параметри в обох групах піддавалися математичній обробці й прораховувалися до рівня значущості за t -критерієм. Розбіжності основних досліджуваних параметрів виявилися недостовірними при $t = 0,53$; $p < 0,95$, а це давало підстави стверджувати про однорідність стартового стану груп і давало змогу провести експериментальні дослідження [4; 5].

Дидактичним наповненням гри при перевірці значущості психологічних чинників мотивації, емоційної стійкості, активності у формуванні майбутнього фахівця-юриста були ситуаційні завдання із практики професійної діяльності юриста в сучасних ринкових умовах.

Зазначимо, що для визначення ефективності діяльності студентів у процесі моделювання кримінальної ситуації нами враховувалися такі важливі психологічні показники, як мотивація, емоційна стійкість, активність.

Основним психологічним показником є *мотивація*, а у досліджуваній нами проблемі це мо-

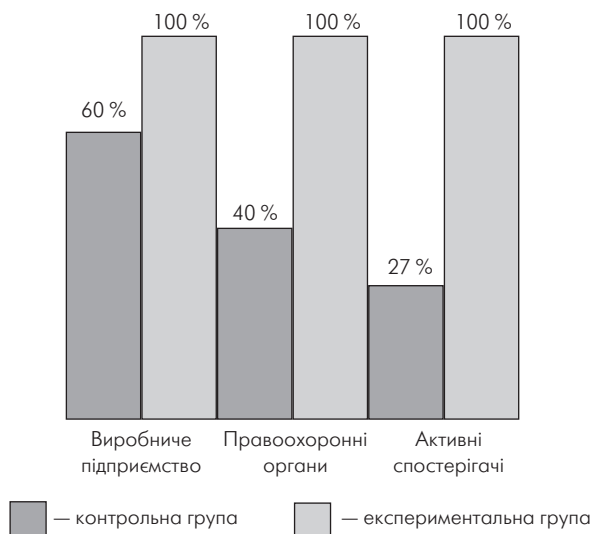

Рис. 1. Мотивація за підсумковим контролем в експериментальній і контрольній групах при проведенні рольової гри "Методи боротьби з тіньовою економікою"

Рис. 3. Активність за підсумковим контролем в експериментальній та контрольній групах при проведенні рольової гри "Методи боротьби з тіньовою економікою"

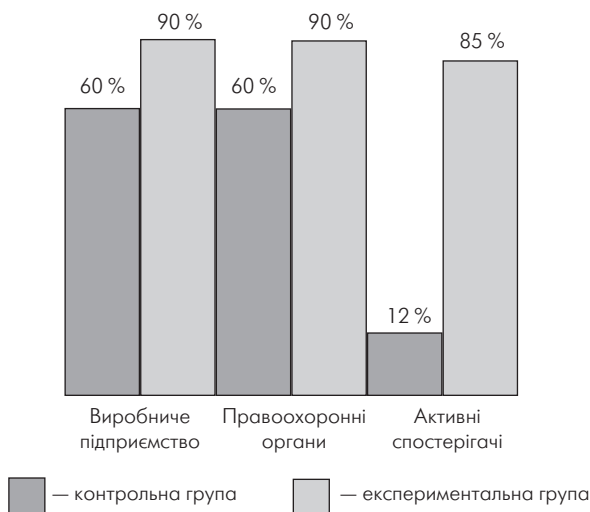

Рис. 2. Емоційна стійкість за підсумковим контролем в експериментальній та контрольній групах при проведенні рольової гри "Методи боротьби з тіньовою економікою"

тивация діяльності. Численними дослідженнями встановлено, що мотивація діяльності є побічним продуктом більш глибоких соціальних мотивів. Для досягнення успіху в рольових іграх мотивація має принципово важливе значення, оскільки

відбиває рівень професійної готовності. У ситуації, коли майбутньому юристові необхідно вирішити правове завдання в економічному полі, студент повинен мати певні знання, володіти відповідними навичками й уміннями в цій галузі, тобто у майбутнього юриста має бути сформована економічна культура, що і є пусковим механізмом до діяльності (рис. 1) [4].

Емоційна стійкість є важливим показником для оцінювання діяльності майбутніх юристів. Вона характеризує здатність ефективно виконувати свої професійні обов'язки в емоційно насиченому полі, впевненість у своєму професіоналізмі, психологічну витримку. Цей показник ефективно діє у сполученні з професійними знаннями, навичками та вміннями кваліфіковано приймати і реалізовувати правові рішення (рис. 2) [4].

Активність визначається кількістю запропонованих раціональних рішень у процесі гри учасником. Активність КГ у команді правоохоронних органів і виробничого підприємства склала 20%. В ЕГ активність команди правоохоронних органів склала 85%, виробничого підприємства — 90%. Активні спостерігачі в КГ були активними учасниками гри на рівні 7%, а в ЕГ — 90% (рис. 3) [4].

Література

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика, 1994. — 479 с.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 575 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
4. Рыжиков В. С. Методика формирования экономической культуры в процессе подготовки будущих юристов: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — Луганск, 2006. — С. 176–179.
5. Рыжиков В. С. Деловые игры как составляющие методики формирования экономической культуры в процессе подготовки будущих юристов // Науч. тр. Академии. — Вып. 10 / Под. ред. Р. Н. Макарова. — Кировоград, 2005. — С. 30–49.

Технологія ігрових форм навчання призначена для того, щоб навчити студентів усвідомлювати мотиви свого навчання, своєї професійної поведінки у грі, а також у житті, тобто формувати мету й програми власної самостійної діяльності та передбачати її можливі наслідки. Ігрове навчання сприяє ефективному формуванню психологічних складових: мотивації, емоційної стійкості, активності, становленню нової особистості — генератора ринкових перетворень у державі.

Технология игровых форм обучения направлена на то, чтобы научить студентов осознавать мотивы своего обучения, профессионального поведения в игре, а также в жизни, т. е. формировать цель и программы собственной самостоятельной деятельности и предусматривать ее возможные последствия. Игровое обучение содействует эффективному формированию психологических составных: мотивации, эмоциональной стойкости, активности, становлению новой личности — генератора рыночных преобразований в государстве.

The technology of game forms of training is directed on teaching students-lawyers to realize and understand motives of their training, professional behavior in educational game, and also in a life that is to form the purpose and programs of their own personal independent activity and to provide for its possible consequences. Game training stimulates to effective formation of psychological components: motivation, emotional stability, activity which assist in becoming the new person — the generator of market transformations in the state.

Надійшла 20 червня 2008 р.

Н. Н. ЮСЕФ*Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 181–189

Розглядаються питання впливу ісламу на різні сфери життя мусульманських країн, зокрема на політику. Як приклад наведені думки багатьох авторитетних учених-ісламознавців.

Сучасні соціальні й духовні процеси у країнах Сходу, напружений пошук шляхів самовизначення і подальшого розвитку, що часом переходить у відкриту боротьбу, наочно демонструє, що на історичну арену виходять не тільки класи, нації, партії і держави, а також культури і цивілізації. При цьому процеси відродження і самовизначення набувають у суспільній свідомості народів цих країн не тільки соціально-політичних, а й культурно-цивілізаційних форм.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в усіх незахідних цивілізаціях головною частиною духовного виробництва є саме релігія, яка виконує при цьому важливі функції з'єднання ідеологічного з міфологічним, елітарного з масовим, свідомого з несвідомим, словесного із символічним та ін.

Під цивілізацією тут розуміється “сукупність відносин між людьми загальної конфесії, сформованих відповідно до релігійних учень, що забезпечує стійкість і протяжність в часі базових нормативів суспільної та індивідуальної поведінки” [7, 6]. Багато авторитетних учених (А. Тойнбі, Д. Ікеда) при визначенні змісту цього терміна надають саме релігії першорядного значення. Так, на думку Д. Ікеди, “релігійні форми є основою творчої роботи з творення цивілізації”, а “спосіб життя цивілізації визначається її релігією” [14, 288]. Відомий ісламознавець Л. Полонська також вважає релігію “визначальною основою регіональної цивілізації” [9, 145].

Було б виправданим розмежувати в цивілізації дві складові: її матеріальну і нематеріальну

сторони. Перша є якимось динамічним компонентом, друга являє собою щось постійне, своєрідний “акумулятор” цивілізаційних нормативів і цінностей. Реальність ісламської цивілізаційної константи дає підставу припускати, що мусульманин (незважаючи на еволюцію суспільства, в якому він живе) залишається мусульманином і в Х, і в ХХ ст., на відміну від представника християнської цивілізації, в якій переважає рухомий, матеріальний пласт.

Зазначаючи складних змін у процесі свого становлення і перетворюючись, врешті-решт, у догматичну, ритуальну та інституційну систему, що цілком склалася, релігія, проте, зберігає у своєму тілі генетичні елементи і характеристики, здатні знов і знов актуалізуватись у відповідних умовах. За припущенням А. Тойнбі, приблизно п'ять століть йде на формування духовного і соціального механізму цивілізації. В ході такого становлення усувалися течії, що не витримали перевірки часом, затверджувалися і дозрівали ті, які відповідали соціальним і цивілізаційним запитам. Добре відомо, що, не знаходячи справжніх основ, що забезпечують соціальний і духовний механізм визнання нових “одкровенень”, будь-який досвід залишається предметом вивчення вузької групи послідовників або свідків, або ж предметом пізніших досліджень.

Цей загальний огляд процесів формування релігії підтверджує та важлива обставина, що релігія, будучи важливим компонентом соціальної регуляції, сама здебільше визначається тією зовнішньою для неї силою, яка міститься у цивіліза-

ції, як у макросоціалній структурі. Хоча кожна релігія зберігає в собі особливості свого генезису, які можуть бути виявлені в релігійному аналізі, вона набуває у процесі свого дозрівання тієї зовнішності, яка відповідає потребам цивілізації, що вибрала її як основу своєї духовної структури.

Іслам, що виник у VII ст., став могутнім консолідуючим чинником для багатьох племен Близького і Середнього Сходу, Північної Африки, внаслідок чого виникла теократична держава — халіфат, що стало основою для формування нової цивілізації. У наш час з низки причин мусульманський світ виявився роздробленим. При цьому в більшості країн, де поширений іслам, триває процес пошуку власної моделі розвитку, яка, спираючись на принципи ісламу, зуміла б акумулювати сучасні досягнення.

Ідеологія ісламу надає великі можливості для широкого використання цієї релігії різноманітними суспільними течіями. На відміну від “християнського світу”, де перемогла традиція поділу влади на світську і духовну, де секуляризація визначила характер політичної культури народів, “світ ісламу” не допускає (в теорії) розмежування божественної і світської влади. І хоча де-факто в більшості країн традиційного поширення ісламу відбулося відділення релігії від політики, формально воно не визнане і відкидається мусульманським духівництвом, улемами, авторитет і вплив яких надзвичайно високі [8, 15].

За своєю сутністю іслам демократичний, оскільки допускає співіснування різних позицій та оцінок. Водночас при всіх авансах на користь визначальної ролі мусульманської общини (умми), ця релігія налаштована підозріло відносно концепції політичної демократії, оскільки в ній бачиться спроба звеличити владу людини на шкоду владі Бога (адже вся влада від аллаха, йому вона і належить).

Іслам, що народжувався в додержавному середовищі і став відповіддю на необхідність в об'єднанні суспільства, ніколи формально не визнавав поділу релігії і влади. Зароджувався іслам багато в чому як цивілізація первинного рівня, через що він мав виразну етнічну прихильність (до арабського населення) і з'єднаність з державою (халіфат). Одним з головних завдань, яке він мав вирішувати на ранніх порах, була проблема влади — і не всякої, оскільки у принципі нестійкі царські режими виникали в арабському середовищі і до пророка Мухаммеда і рушилися, не витримуючи норовистості племінного демократизму, а лише “правильної”, такої, що відображає загальні інтереси.

У рамках сунітського ісламу панування найбільш догматичних шкіл релігійної думки (порівняно з шиїзмом) забезпечує одночасно і найменшу схильність подібних суспільств до існування внутрішньої екстремістської опозиції. Водночас у державах, де провідними є “ліберальніші” богословські школи, навпаки, є велика небезпека появи екстремістських течій [12].

Характерно, що сучасні “відроджувані” тенденції в ісламі не локалізовані в якомусь одному суспільному класі або соціальному шарі, вони пронизують всі верстви населення мусульманських країн. Також характерний для них і “поліцентризм”, тобто коли немає єдиного центру або лідера.

Мусульманська община ставала як би синонімом нації, а прихильність до неї, вірність їй приводили до того, що у свідомості громадян “достовірно арабське” асоціювалося з мусульманськими традиціями, а “відродження арабської нації” інтерпретувалося ідеологами арабського націоналізму як відновлення доколоніальних порядків, забутих у період християнсько-європейського панування [17, 283]. Не випадково заклик “повернення до витоків” став головним змістом політичних рухів під прапором ісламу в арабських країнах починаючи із середини 60-х років.

Уже у XIV ст. застій в арабському світі ставав усе більш очевидним, що дало підставу, зокрема, Ібн Халдуна, сформулювати у 1406 р. у своїй соціалній теорії загальний висновок про занепад і стагнацію колись могутніх і процвітаючих держав мусульманського світу.

За словами відомого єгипетського вченого І. Мадкура, подібно до Західної Європи арабський світ пережив свої “темні віки”. Впродовж чотирьох століть в арабському світі переважала атмосфера розчарування та апатії. Часи слави і перемог минули. Не було вже нових країн, які можна було б відкрити, або нових цілей, які можна було б досягти. У суспільстві запанувало відчуття марності і приречення, що відбилося у знаменитому вислові: “Перші нічого не залишили прийдешнім”. Спекулятивна думка обмежувалася все вужчими рамками, наукові дослідження дійшли стану застою, проблеми, що раніше ревно вивчалися, були просто забуті. Творче мислення і прагнення до відкриття нового змінилися безплідним повторенням і наслідуванням, що виражалося в коментуванні текстів і зверненні уваги до слів, а не до сенсів. Рамки культурного життя обмежувалися вузькою групою, тоді як решта суспільства була занурена в минуле, ігнорувала

сьогодення і покинула будь-які надії на еволюцію і прогрес [16, 215].

Малайзійський учений Вакар Ахмед Хусаїні переходить від опису тенденцій до питання: “Враховуючи величезні досягнення ісламської науки і техніки в період до X ст. хіджри (XVI ст.), в подальші століття мусульмани зробили вражаюче мало відкриттів і винаходів. Чому ісламські культури опинилися в застої порівняно з науково-технічним розвитком секуляризованого Заходу і марксистсько-ленінського Сходу? Чому самовдоволення і навіть фаталізм стали відмітною рисою ісламської культури, неминуче призводячи до пасивності у вирішенні настійних проблем?” [15, 69].

Вважаючи, що в результатних, коранічних формах ісламської культури міститься принцип відкритого, раціонального пізнання навколишнього світу, автор вбачає одну з найважливіших причин духовного застою в переважанні Сунни, тобто священного переказу і суми коментарів, які затьмарили вільну думку. Ще одна причина полягала в підпорядкуванні суспільства корисливим домаганням влади, що відбулося в ритуалізації і формалізаціях духовного життя.

На думку Б. Єрасова, кожна релігія настійно потребує для свого оформлення та існування підтримки поділу на “ми — вони”. Саме по відношенню до християнства формувався і дозрівав іслам. Сприймавши авраамітичний принцип монотеїзму, іслам відкинув його репрезентативність, відсунув Христа в ланцюзі пророків на “передостаннє місце” та оголосив останнім і остаточним Мухаммеда. Тим самим було покладено символічний вододіл між ісламом і християнством [2, 101].

Ісламська концепція світового порядку виходить з принципу розподілу світу на “Умму” (общину мусульман) і решту світу. При цьому визнання подібного поділу світу на ісламський і неісламський не означає юридичної рівності між ними. З погляду ісламської доктрини, попередньою умовою мирних відносин між мусульманами і немусульманами є визнання єдинобожжя, що, згідно з ісламською концепцією світового порядку, є ознакою певного рівня розвитку цивілізації. Ця практика не є новою, якщо пригадати, що аж до XX ст. в міжнародному праві панувала концепція поділу світу на цивілізаційні і нецивілізаційні народи. Одним з критеріїв цивілізаційності було сповідування християнства.

Іслам визнає існування міжнародного співтовариства і виявляє до нього активність, оскільки поширення ісламу є релігійним обов’язком. Оз-

броєне насильство не тільки увійшло до історії поширення ісламу, а й стало елементом одвічної суперечки між сунітами і шиїтами, фундаменталістами і націоналістами, що сповідують іслам. Метою представників усіх цих течій була політична влада [3, 8–10].

Необхідно відзначити, що інструментом реалізації ісламської системи (ісламського порядку, світопорядку) виступає політика. Ісламська концепція політики виходить з того, що вся влада належить аллаху, а той, кому надані повноваження займатися справами людей або співтовариства, не є їхнім правителем, оскільки єдиним правителем людства є аллах [3, 10; 18, 138].

Сучасною формою реалізації ідей створення єдиної держави всіх мусульман, що висувуються, є панісламізм — теорія мусульманського космополітизму, що не визнає існування націй, а проголошує єдність усіх мусульманських народів.

В історико-політичній практиці ідея панісламізму використовувалася як обґрунтування тенденції гегемонії однієї з мусульманських держав. Процесу реалізації концепції панісламізму в ісламському світі перешкоджає низка чинників — від відмінностей у ступені соціально-політичного і соціально-економічного розвитку до розбіжностей і суперечностей між основними напрямками ісламу (сунізм і шиїзм). Така обстановка в зоні поширення ісламу створила передумови для виникнення концепції “ісламської солідарності” як найбільш гнучкої, проміжної (між національною формою існування мусульманських країн і кінцевою метою — створення єдиної ісламської держави) формули ідеї міждержавної співпраці та єдності на релігійній основі. Ця формула була прийнята на озброєння як арабськими політичними лідерами, так і релігійними авторитетами. Ідея “ісламської солідарності” є найдоцільнішою в сучасних умовах для взаємин між мусульманськими країнами.

На думку Н. В. Жданова, цілісність світу в ісламській концепції не відображає об’єктивних закономірностей розвитку людської цивілізації, взаємозв’язок і взаємозалежність її окремих елементів, а досягається на основі “ідеологічного поширення” ісламу. Світ стане універсальним і цілісним тільки на основі ісламу — такий логічний висновок впливає із структури концепції ісламського світопорядку, своєрідної модифікації концепції панісламізму, що претендує на ефективність в сучасних умовах [3, 16].

Вищі принципи релігії, її ідейна доктрина, були важливим джерелом формування решти

форм суспільної свідомості: моралі, естетики, філософії. Священне Писання — вираз вищої істини, воно містить у собі опис достовірно етичного життя, встановлює загальні принципи художнього сприйняття миру та інтелектуального міркування про його природу. З цієї причини існує незмінно тісний зв'язок загальних релігійних і культурних принципів, адже передусім релігія формує зовнішні вияви мистецтва і літератури як за змістом, так і за стильовими особливостями.

Розглянемо у цьому зв'язку роль права. Далеко не всі сфери поведінки регулюються на основі священного права, який подає норми благочестивої поведінки. Дотримуючись їх, віруюча людина може наблизитися до сакрального ідеалу. Крім цього права, будь-яке розвинене суспільство мало також розроблені норми двох видів: а) з регуляції сфери практичної поведінки різних соціальних шарів; б) з регуляції управління державними справами та організації влади.

В ісламі шаріат як священне право охоплює значну частину не тільки культових, а й юридичних норм. Накопичені дані про вчинки і думки Пророка та його сподвижників, тобто сума прецедентів, склали основне джерело санкціонованих норм поведінки та оцінки неправильної поведінки. Державного укладення законів мусульманський мир не знав аж до дуже пізнього часу.

Проте зазвичай разом з шаріатом у більшості країн постійно підтримувалися норми традиційного права — адата. Особливу сферу складав фікх, який часом тлумачився як позасакральне юридичне доповнення до шаріату в тих сферах, де необхідне було рішення, що ґрунтувалося на іджтихаді, тобто на узгодженій думці юристів з питань, що не мають канонічних рішень [11, 33, 35].

В ісламській науці передбачається подолання дроблення знання за окремими дисциплінами і затвердження цілісного сприйняття природи в нерозривному зв'язку з людиною. Якщо західні науки ґрунтуються на окремих фактах, доступних для їх точного кількісного вимірювання, і тим самим втрачається цілісність буття, то ісламська наука охоплює якісний і духовний аспекти природи, завдяки чому світ пізнається в об'єднанні етики з естетикою.

У рамках духовного виробництва східних цивілізацій так і не відбулося остаточного відділення науки від сакральних уявлень, висхідних до умоглядних обґрунтувань релігійного універсалізму. Ця обставина стала тією внутрішньою причиною, яка обмежила можливості розвитку науки у східних цивілізаціях.

Наявність спільної мови і загальної системи освіти створювала можливість інтенсивного обміну плодами духовної діяльності між відокремленими центрами. Оволодіння знаряддями цієї культури забезпечувало мислителів і художників залучення до духовних скарбів величезного регіону і таке ж широке визнання у разі успіху.

Саме величезна потреба у спільній мові спілкування привела до піднесення арабської мови у величезному регіоні. Історична “випадковість” і “Божественна воля” сприяли тому, що саме на арабській мові прозвучало і було записане Одкровення, була створена величезна канонічна і нормативна література, вона стала офіційною літературною, науковою мовою величезної цивілізації.

Для визначення особливостей мусульманської цивілізації велике значення має врахування взаємодії ісламу та арабського націоналізму як суспільно-політичних і культурних феноменів в історичному і теоретичному аспектах. Консолідуючою основою у визначенні шляхів розвитку часто ставала не релігія, а націоналізм. У сучасній історії країн мусульманського Сходу основною є проблема примирення ісламу, націоналізму і модернізму. Пошук шляхів розвитку цивілізації привів до появи відроджуваних релігійних концепцій, до ісламського фундаменталізму.

Фундаменталізація релігійної і суспільної свідомості охоплює сьогодні практично всі конфесії та етноси планети, а черговий взаємозв'язок подій останніх десятиліть, що мали місце в регіоні традиційного поширення ісламу, дає змогу деяким авторам небезпідставно говорити навіть про так звану ісламську дугу нестабільності, що охоплює величезний регіон Близького Сходу, Ірану, Азербайджану, Афганістану, Кашміру, колишніх радянських республік Середньої Азії, Північного Кавказу [12, 113].

На думку Л. Полонської, безпосередні витоки нинішньої фундаменталістської реакції в ісламському світі, очевидно, слід шукати в кінці XIX ст., коли перед мусульманами стала проблема систематичного опору Заходу в умовах його переваги над мусульманським світом. “Колоніальне завоювання підсилює прихильність пригноблених народів передусім до релігійних традицій як символу минулої незалежності. А це, у свою чергу, сприяло не тільки збереженню релігії як невід'ємної частини соціальної психології мас, а й перенесенню в нові умови середньовічних релігійних соціально-політичних учень і форм боротьби”, — стверджує дослідження [9].

А. Малашенко вважає, що фундаменталізм слід визначити як “феномен, сутність якого полягає у прагненні відтворити фундаментальні основи “своєї” цивілізації, очистити її від чужих для неї новацій і запозичень, повернути їй “справжню зовнішність” [6; 7].

Неабиякою мірою фундаменталізм є реакцією Сходу на чинений з боку Заходу тиск (через прагматичний характер його розвитку). Частково це реакція на негативний зовнішній вплив.

Сучасні ісламські фундаменталісти виступають також за соціальну справедливість. Кутб у своїй книзі “Битва між ісламом і капіталізмом” висунув основоположний принцип “справедливості у правлінні, справедливості у грошах, справедливості у можливостях і справедливості у розподілі”. Велими конкретно висловився з цієї проблеми і відомий богослов, радник ер-рядського центру з дослідження хаджу Зія Ад-Дін Сардар: “Рівність — це одна із основних базових соціальних ідей ісламу” [6].

До цього варто додати і таке основоположення, як безумовний пріоритет суспільних цінностей над індивідуальними (хоча тут уже зачіпаються цивілізаційні основи). Фундаменталісти виступають також і за відокремлення економіки мусульманського світу від західної, за ісламізацію економіки.

Підйом “політичного ісламу” став своєрідним наслідком кризи і практики “наздоганяючого розвитку”, різних модернізаторських доктрин, що “наказують” буржуазним ідеологам країн близькосхідного регіону. Надії на те, що народи Арабського Сходу зуміють за допомогою реалізації цих доктрин подолати за порівняно короткий строк розриви, що відокремлюють їх від країн розвинутого капіталізму, виявились явно неспроможними. Несприйняття або розчарування в різних варіантах розвитку, що особливо були зумовлені дією буржуазної моделі “суспільства споживання”, втрата віри в переваги промислової цивілізації — все це сприяло успіху ісламу як політичної доктрини [8, 17].

“Відносини східних цивілізацій і національних культур Заходу носять явно асиметричний характер, оскільки країни, що розвиваються, постають передусім як об’єкт впливу з боку буржуазного Заходу. При цьому виникають різні тенденції. Усвідомлення явної згубності як традиціоналізму, так і самого модернізаторства породило інтенсивні пошуки з’єднання різномірних початків в якомусь синтезі”, — вважає дослідник Б. Єрасов [1, 90].

Звичайно ж, фундаменталізм — це не єдина течія в сучасному ісламському світі. Існують також традиціоналізм, секуляризм і модернізм.

Традиціоналісти (їх ще називають ортодоксами) виступають за збереження ісламу таким, яким він склався під впливом добуржуазних соціально-економічних, політичних і культурних інститутів та уявлень. Вони протидіють будь-яким змінам як у релігійній сфері, так і в суспільному житті [4, 16–17].

Традиціоналістське крило представляють консервативно налаштовані улеми (релігійні вчені), члени суфійських братерств, представники нижчих кругів населення (хоча, наприклад, у Дагестані, навпаки, подібних поглядів дотримується релігійна еліта). Вони всіляко опираються впливу Заходу.

Зовні традиціоналізм і фундаменталізм схожі: і той, і інший виступають за відродження традиційно ісламських норм поведінки, звичаїв, покарань. І той, і інший іноді застосовують, хоч і різною мірою, екстремістські методи. Але за загальною формою існують серйозні розбіжності. Традиціоналізм використовує традиційну основу для збереження традиційних відносин. Фундаменталізм же робить те саме, прагнучи до радикальної перебудови або навіть до революції. Різко відрізняються і географічні рамки їх діяльності. Традиціоналісти обмежуються територією своєї країни, а фундаменталісти прагнуть вийти за її межі [13].

Секуляристи зводять соціальні реформи до обмеження впливу релігії індивідуальними рамками. Слід відзначити, що ця течія не набула належного поширення через кілька причин. Мусульманин, навіть якщо він особисто не є віруючим, завжди визнає ісламську природу своєї культури. В ісламі невіра розглядається і розуміється тільки як особиста, приватна справа, тоді як секуляризація — це справа всіх: і общини, і суспільства. Релігія є загальною справою віруючих, а не предметом особистої віри. Людина може бути атеїстом, але вона має бути або мусульманином, або християнином. Атеїзм тут є особистою позицією людини, а мусульманство або християнство є її релігією. Навіть релігійна практика може означати просто лояльність, ніж позитивну віру. Це зовсім не означає, що суспільство може існувати без релігії.

І, нарешті, є модерністи, які вимагають перетворення традиційних переконань і практики у світлі авторитетних джерел. До речі, до них належать і засновники сучасного відроджувального іс-

ламу Дж. аль-Афгані і М. Абдо. “У третьому світі модернізація стала синонімом вестернізації або імітації, яка ігнорує або кидає виклик стародавнім культурам. Технологічний і науковий прогрес нерозривно пов’язаний з ухваленням іноземних кодексів поведінки і моралі з мирською зовнішністю. Аятолла Хомейні називав це “вестоксикацією” [5, 12].

Упродовж багатьох років сходознавці всього світу із захопленням вимовляли ім’я історика-арабіста та ісламознавця Бернарда Льюїса, який серед західних фахівців з історії арабо-мусульманської цивілізації тривалий час був найавторитетнішою людиною. Його книги видавалися мільйонними тиражами, ними зачитувалися, оцінки Льюїса формували уявлення про предмет у величезної маси читачів. Ерудиція, володіння історичним матеріалом, політ думки автора знаходили шанувальників не тільки на Заході, а й в ісламському світі. На жаль, праці Льюїса останніх років все більше відзначені ідеологізацією, політичною заангажованістю, агресивною тенденційністю, а висновки далекі від академічної об’єктивності.

У лекції “Останнє настання ісламу?” Льюїс охоплює поглядом історію взаємин християнсько-іудейської західної цивілізації та арабо-мусульманського світу через призму введеної ним у минулому в обіг ідеї “зіткнення цивілізацій”. Згодом вона отримала детальний розвиток у безглуздій концепції Самюела Хантінгтона. У рамках нашої статті немає необхідності доводити, що всі культури і цивілізації зазнали такого сильного змішування і взаємовпливу, що не можна говорити про їх непримиренну відособленість.

Едвард Саїд, відомий американський (палестинського походження) професор англійської літератури (помер у 2003 р.), звинувачував Б. Льюїса в тому, що той, “використовуючи помилкові аналогії, спотворює істину і побічно методи дослідження, створюючи при цьому видимість всезнаючого вченого авторитету”.

Ця нещадна оцінка містилася в післямові до нового видання (1995 р.) книги Е. Саїда “Орієнталізм”, вперше випущеною у світ у 1978 р. У ній автор різко критикував Б. Льюїса, захопленого, як він вважав, “своїм проектом викрити, розвінчати, дискредитувати арабів та іслам” і завданням показати, “що іслам — це антисемітська ідеологія, а не просто релігія”. Книга Е. Саїда, у свою чергу, зазнала критики у праці Б. Льюїса “Іслам і Захід”.

Багато мусульман сприймають американську концепцію Великого Близького Сходу як неокон-

лоніалістський проект, покликаний встановити бажаний Заходу порядок. При безперечних достоїнствах цього проекту, що підтримав зусилля тих сил усередині регіону, які виступають за необхідну модернізацію і демократизацію суспільства, у нього є і недоліки. Має рацію експерт з Брукінгського інституту Брюс Рідел, коли говорить: “Розуміння стратегії “Аль-каїди” — перший ключ до перемоги над нею. Захід потребує “Великої Стратегії для Великого Близького Сходу”, яка допоможе виграти війну ідей проти аль-каїдівського бачення “Халіфату для Великого Близького Сходу”. На щастя, більшість мусульман поділяють з нами цю мету. З новими лідерами на Заході витонченіша стратегія має хороші шанси перемогти у війні проти “Аль-Каїди”. Адже неможливо виграти війну за свободу проти людиноненавистництва і мракобісся, що спекулює на приниженні мусульман, за допомогою рімейків Хрестових походів.

Проте якраз це, на жаль, робить Б. Льюїс, який зображає історію відносин між Заходом та ісламським світом у вигляді фехтувального поєдинку, в якому перемога одного з учасників неодмінно означала б торжество знання і свободи, а іншого — неуттвта і рабства. Але саме ідеологізація і знання, і свободи, схоже, стала основною причиною, з якої Б. Льюїс удостоївся неоконсервативної премії Ірвінга Крістола.

Сутність неконсервативного проекту на міжнародній арені із самого початку полягала в перекроюванні світового порядку по лінії ідеологічного вододілу. Повсюдне поширення американської моделі демократії будь-якими засобами, аж до військових, було одним з головних завдань, проголошених “неоконами”. Десь у 2003-му Уільям Крістол в одному із своїх нарисів зробив вражаюче порівняння: “... чисельні нації, що мають ідеологічну ідентичність, як СРСР вчора і США сьогодні, неминуче відстоюють ідеологічні інтереси на додаток до більш матеріальних турбот. Стикаючись з неординарними подіями, Сполучені Штати завжди відчуватимуть свій обов’язок всіма засобами захищати демократичну націю від нападу недемократичних сил, зовнішніх і внутрішніх”. Ізраїль у цій схемі розглядається як головний об’єкт атаки з боку цих ворожих сил і відповідно захисту з боку США.

Прагматичний республіканець і одночасно непримиренний критик неоконсерваторів Патрік Бьюкенен з цього приводу уїдливо, але справедливо помічає: “Невже Крістол серйозно вірить в те, що ми дали Ізраїлю понад 100 мільярдів до-

ларів і вставляли на його бік у будь-якій бійці просто тому, що він є демократією?”

Конструювання образу ісламського ворога йшло в руслі саме ідеологічного розмежування. При цьому, як вже наголошувалося, ставився знак рівності між ісламським і близькосхідним світом, де справді знаходяться його найважливіші “нервові вузли”. Для неоконсервативної революції у США проблема країн Близького Сходу стала одним з головних ідеаційних і мобілізуючих інструментів. З’явилася тенденція ставитися до регіону Близького Сходу і Центральної Азії як до ареалу етнічного і релігійного “безладу” (пізніше вона отримала розвиток в концепції Великого Близького Сходу).

26 січня 1998 р. декілька відомих представників неоконсервативного напрямку, що входили до групи під назвою “Проект нового американського сторіччя” (вона склала кістяк адміністрації після перемоги республіканців на виборах-2000), звернулися до президента Білла Клінтона з листом, в якому завдали різкої критиці американську політику заборони Іраку. Вони зажадали прийняти стратегію, метою якої була би зміна режиму Садада Хусейна.

Насправді ідея проведення військової операції проти Багдада виникла ще в середині 90-х років, коли “неокони” висунули тезу про радикальне втручання у близькосхідний ісламський регіон. Для виправдання цієї стратегії підшукувалися все нові аргументи. Іраку закидали як провину, що ісламські режими не добилися соціального прогресу, який дав би змогу населенню їх країн скористатися благами глобалізації, і згадали про корупцію авторитарних еліт, що розжирили від нафтодоларів, про відсутність демократії (ця критика, як зауважив Шахраюючі Кепель, вельми нагадувала ту, з якою виступали ліві). Так, у 1996 р. група “неоконов”, невдоволена “процесом Осло” (домовленості, досягнуті в норвезькій столиці, передбачали повернення палестинцям окупованих Ізраїлем територій замість визнання ними єврейської держави), подала від імені ерусалимського мозкового центру одному з лідерів “Лікуда” Біньяміну Нетаньяху (він у той час балотувався на пост прем’єр-міністра Ізраїлю) доповідь “Чистий розрив: нова стратегія забезпечення завдання”. Серед інших під документом стояли підписи Річарда Перла і Дугласа Фейта, майбутніх відомих діячів адміністрації Джорджа Буша.

Автори доповіді (група “неоконів”) пропонували формулу “мир за мир”, а не “території в обмін на світ”, як це передбачалося парламентарями

в Осло. Також висувалась ідея стратегічного альянсу з Туреччиною та Йорданією, надання можливості переслідувати палестинців на територіях, контрольованих Палестинською національною адміністрацією, меншої залежності від США. Інші важливі рекомендації: Ізраїлю потрібно ослабляти, стримувати і навіть “відкидати назад” Сірію; у Багдаді необхідно відновити хашимітську монархію; Ізраїлю слід керуватися стратегією не відплати, а попередження агресії, яку давно розробляли неоконсерватори Альберт Волстеттер і Пол Вулфовіц.

У лютому 2004 р. один з провідних американських політичних коментаторів Чарлз Краутхаммер тріумфально проголосив на щорічному обіді в Американському інституті підприємництва, що американці створили “найбільшу імперію у світовій історії”. США, за його заявою, нині є не тільки однополярною державою, а й “хранителем міжнародної системи”. До того часу подібний вираз використовувався тільки в титулатурі королів Саудівської Аравії, що називають себе “хранителями двох святинь” (Мекка і Медина). Ця паралель символічна, оскільки нинішня американська імперія також використовує фундаменталізм як одну із своїх ідейних опор, але тільки іншого, ніж у ваххабитів, толку.

Після 11 вересня 2001 р. у частини “неоконів” Саудівська Аравія посіла перше місце в переліку джерел “ісламської загрози”. Виступаючи 10 липня 2002 р. в Бюро оборонної політики, Лорент Муравік (колишній помічник Ліндона Ларуша) заявив, що Вашингтон повинен висунути саудівцям ультиматум: “Або ви переслідуєте та ізолюєте всіх тих, хто замішаний в терористичних мережах, включаючи саудівські спецслужби, і закінчуєте всяку пропаганду проти Ізраїлю, або ми здійснюємо вторгнення, захоплюємо нафтові родовища і окупуємо Мекку”.

До поради Л. Муравіка адміністрація Білого дому, на щастя для США і для всіх нас, не прислухалася. Похід на Мекку не відбувся. США у боротьбі і проти нацистів, і проти комуністів сьогодні охоче сповідують ідею, що арабський мусульманський світ заслуговує довіри, принаймні, не меншої, ніж Сполучені Штати. Зате новою ланкою у нескінченному історичному ланцюзі військових вторгнень стала окупація Іраку. Хотілося б вірити, що це остання така подія.

На відміну від Європи у східних культурах інтегруючий тип духовності отримав все зростаючу можливість для затвердження свого пріоритету. Він утілював у собі не тільки переконливі при-

нціпи регуляції масової поведінки, орієнтованої на кінцевий релігійний порятунок, а й гарантію єдності і стабільності, що забезпечує збереження релігійної спільності. Це залишалося головним завданням, порівняно з яким усі інші були малозначущими і необов'язковими. Безумовне панування загального усувало можливість самовизначення приватного, яке могло існувати лише в "нішах" на умовах підпорядкування загальному. Елементи нового включилися у старе за умови зміцнення цього старого. Вияв такої цікавості з боку окремого, приватного, що не збіглося із загальноприйнятими поглядами, спричинило за собою жорсткі санкції як в соціально-політичному, так і в культурно-ідеологічному плані.

Після достатньо тривалого занепаду в динаміці стагнації мусульманська цивілізація набуває традиційної зовнішності. Традиція переважає новаторство. Нові форми існування, що приводили до поліпшення соціального життя і збагачення культури, не зачіпали величезних верств населення. У різних сферах суспільного життя затверджується традиціоналізм, що супроводжувався наполегливим опором усяким нововведенням, в яких незмінно вбачається загроза єдності, що склалася.

Тоді-то і складається в різних регіонах той культурно-психологічний тип населення, для якого характерні такі риси, як уміння задовольнятися малим гарантованим мінімумом, невибагливість, відмова від надмірних бажань і пристосовність, покірність долі, неприйняття зайвого користюлюбства і вміння бачити головне не в багатстві або активній діяльності, а у "спокійній мудрості", дотриманні заповітів і діючих норм.

Розглядаючи зрушення в цивілізаційній динаміці, було б невірною вбачати у процесах, що відбуваються в арабо-мусульманській цивілізації, однозначне згасання духовної культури. Процеси, якими в тому або іншому ступені відзначена подальша історія східних регіонів, передусім у галузі художньої культури, свідчать про те, що колишні культурні зони в тій або іншій мірі розпадаються, відбувається складання національних культур. З цим пов'язано як піднесення нових ет-

нічних спільностей, культура яких набуває національної зовнішності, так і відродження колишніх національних ареалів [10].

Література

1. Ерасов Б. С. Взаимодействие культур и проблемы взаимопонимания // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций и культур на Востоке: Материалы IV Всесоюз. конф. востоковедов: В 2 т. — М., 1988.
2. Ерасов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). — М., 1990.
3. Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. — М., 1991.
4. Жданов Н. В., Игнатенко А. А. Ислам на пороге XXI века. — М.: Политиздат, 1989.
5. Кирибаев Н. С. Ислам в контексте мировой цивилизации. — М., 1991.
6. Малашенко А. В. Ислам в политике и политика в исламе // Азия и Африка сегодня. — 1991. — № 8.
7. Малашенко А. В. Мусульманский мир СНГ. — М., 1996.
8. Малышева Д. Б. Религия и общественно-политическое развитие арабских и африканских стран. 70–80-е годы. — М.: Наука, 1986.
9. Полонская Л. Р. Ислам и проблема адаптации к условиям "чужой" цивилизации // Ислам и проблемы межцивилизационного взаимодействия. — Г., 1992.
10. Райт Р. Религия в политике — глобальное явление // Кристен сайенс монитор. — 1987. — 4 сент.
11. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. — М., 1986.
12. Трофимов Д. А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии // Восток. — 1992. — № 1. — С. 113–114.
13. Урнов А. Ю. Взаимодействие федеральных и региональных органов власти при осуществлении международных и внешнеэкономических связей // Время и деньги. — 1996. — 26 нояб.
14. Arnold Toynbee, Daisaku Ikeda. Chose life. A dialogue. — L.: Oxford Univ. Press, 1976.
15. Islamic Cultural Identity and Scientific-Technological Development. — Baden-Baden, 1986.
16. Madkour I. The Genius of Arab Civilisation. Sources of Renaissance. — Phaidon, 1978.
17. Mortimer E. Faith and Power. — L., 1982.
18. The Islamic Concept of State. Papers Presented at Symposium on the Teaching of the Holy Prophet. — L., 1983.

Мусульманська культура, що є складовою світової культури, відіграла значну роль в історії людської цивілізації і продовжує відчутно впливати на різноманітні сторони життя різних країн світу. Після достатньо тривалого занепаду в динаміці мусульманська цивілізація набуває традиційної зовнішності. Розглядаючи зрушення в цивілізаційній динаміці, зазначимо, що політика і релігія невіддільні в мусульманських країнах, а тому мусульманин і в старі, і нові часи завжди лишається мусульманом, на відміну від представника християнської цивілізації, в якій переважає рухомий, матеріальний пласт.

Мусульманская культура, являющаяся составляющей мировой культуры, сыграла значительную роль в истории человеческой цивилизации и продолжает существенно влиять на различные области жизни разных стран мира. После достаточно длительного упадка в динамике мусульманская цивилизация приобретает традиционную внешность. Рассматривая сдвиг в цивилизационной динамике, отметим, что политика и религия неотделимы в мусульманских странах, а поэтому мусульманин и в старые, и новые времена всегда остается мусульманином, в отличие от представителя христианской цивилизации, в которой преобладает подвижный, материальный пласт.

A Moslem culture is a very important component part of world culture and has always played a considerable role in history of human civilization and continues to render substantial influence over the different spheres of life of different countries all over the world. After long lasted stagnation process of Moslem civilization acquires a traditional exterior. Examining some important changes in a civilization dynamics is needed however to mark, that a policy and religion is inseparable in Moslem countries, and a Moslem always remains a Moslem both in X and in XX ages, unlike the representative of Christian civilization, where financial layer prevails.

Надійшла 10 липня 2008 р.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ І РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ОСНОВА СПРИЯТЛИВОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 190–195

Розглядаються особливості попередження і розв'язання конфліктів в організації. Аналізується коло питань, важливих для управління конфліктною ситуацією. Наводяться шляхи подолання і розв'язання конфліктних ситуацій.

Міжособистісна і міжгрупова взаємодія не можуть здійснюватися без суперечностей. Навіть за однакових соціальних та економічних умов кожний учасник цих взаємодій є неповторною особистістю або групою, є індивідуальними, не тотожними іншими особливостями інтелектуальної, емоційно-вольової, мотиваційної сфери, цілями, потребами, різними ціннісними орієнтаціями, прагненнями, традиціями тощо.

Суперечності можуть бути настільки гострими, що перетворюються на конфлікти. Але суперечність ще не є конфлікт, вона лише породжує конфліктну ситуацію, яка може перетворитись у конфлікт, якщо поєднується з протидією сторін. Отже, кожний керівник розуміє, що уникнути суперечностей неможливо, тому треба розглядати їх як об'єктивну реальність.

Конфлікт — це зіткнення і протидія протилежно спрямованих психологічних чинників у взаємодії між особистостями, групами або серединами особистості, породжених значущими для них суперечностями.

Але конфлікт між людьми — деструктивний процес, адже породжує негативні переживання, стреси, тому завдання керівника полягає в тому, щоб зменшити їх кількість.

Кожному керівникові хотілося б працювати взагалі без конфліктів. Оскільки ж це неможливо, треба бути психологічно озброєним і готовим до оптимальних дій в умовах конфлікту.

Важливим питанням є також оцінювання конфлікту як позитивного або негативного явища взагалі і у сфері культури зокрема. У психологіч-

них працях конфлікт оцінюється неоднозначно. Так, за Б. Д. Паригінім, людина, втягнута у конфлікт, “як правило, досить гостро і болюче переживає ситуацію, що виникла, особливо розладнання своїх взаємин з іншими. А це може мати найрізноманітніші негативні наслідки для її психічного стану... Виявилось, що час після конфліктного психологічного резонансу в кілька разів перевищує час самого конфлікту... Це час домінування у свідомості людей, в їхній психіці негативних емоцій, важких негативних переживань, що вибивають із звичайної колії заданої діяльності” [3].

Конфліктне і післяконфліктне нервово-напруження може стати передумовою серйозної душевної та фізичної кризи, яка може призвести до інфаркту. За словами академіка К. М. Бикова, “печаль, яка не виплакана у сльозах, змушує плакати внутрішні органи...”.

Деякі із суперечностей, якщо вони перетворюються на протидію двох або більше сторін, стають конфліктами. За наслідками ці конфлікти поділяються на деструктивні та конструктивні. Деструктивні конфлікти руйнують міжособистісні стосунки, заважають позитивному розвитку особистості, негативно впливають на психічне та фізичне здоров'я людей. У разі конструктивних конфліктів їх розв'язання не зашкоджує здоров'ю людей, сприяє розвитку особистості. Враховуючи можливі негативні наслідки психічного напруження, довготривалої стресової ситуації керівникові необхідно частіше думати про те, як попередити небажані деструктивні конфлікти. А коли керівник приймає конфліктне рішення, то

Типи соціально-психологічних конфліктів

Тип конфлікту	Горизонтальні конфлікти	Вертикальні конфлікти "знизу"	Вертикальні конфлікти "згори"
Перешкода досягненню основних цілей спільної трудової діяльності	Дії однієї людини перешкоджають успішній діяльності іншої. Організаційний конфлікт	Керівник не надає можливостей для успішного досягнення цілей діяльності підлеглих	Підлеглий не надає керівникові можливостей для здійснення основних цілей діяльності
Перешкода досягненню особистих цілей	Дії однієї людини є перешкодою для досягнень особистих цілей іншою. Організаційний конфлікт	Суперечності між діяльністю керівника, його стилем праці та сподіваннями підлеглих	Підлеглий створює перешкоди для досягнення керівником особистих цілей
Суперечність дій особистості соціальним нормам	Конфлікт поведінки і норм у групі	Суперечності між діяльністю керівника, його стилем роботи та очікуваннями підлеглих	Суперечність між діяльністю підлеглих, як носія певної соціальної ролі, та очікуваннями керівника
Особистісні конфлікти	Особистісна несумісність	Лідери та авторитети групи не виправдовують очікувань інших її членів	Члени групи не виправдовують очікувань лідерів та авторитетів

доцільно зіставити всі можливі його наслідки, особливо врахувати його вплив на психіку людини. Крім того, керівник повинен уміти управляти конфліктом.

Оцінюючи позитивні та негативні наслідки конфлікту, необхідно зіставити цінності, які захищає кожна конфлікуюча сторона, моральний аспект дій сторін і з цієї точки зору класифікувати конфлікт. Отже, конструктивним у сфері освіти є конфлікт, коли керівник вступає у протиборство з такими явищами, як образа особистості, порушення прав людини.

Корисним у цьому плані може бути знання типових конфліктів. Наведемо розроблену Н. В. Гришиною таблицю типів соціально-психологічних конфліктів [1].

Кожний реальний конфлікт має процесуальний характер. Розгляд динаміки конфлікту вимагає поділу його на стадії: виникнення об'єктивної конфліктної ситуації; усвідомлення конфліктної ситуації, здійснення конфліктної поведінки; розв'язання конфлікту.

Найчастіше конфлікт зумовлений об'єктивною ситуацією. Але певний час вона може не усвідомлюватися. Це стадія потенційного конфлікту. Об'єктивація конфлікту здійснюється лише після усвідомлення об'єктивної ситуації як конфлікту. Саме усвідомлення породжує конфліктну поведінку. Та нерідко реальний конфлікт виникає, коли об'єктивних умов конфлікту нема. Можливі такі варіанти співвідношення між образом конфліктної ситуації та реальністю:

1. Об'єктивно конфліктна ситуація існує, її учасники вважають, що їхні цілі, інтере-

си конфліктні, вони правильно розуміють сутність себе, інших, ситуацію в цілому. Це адекватно усвідомлений конфлікт.

2. Об'єктивно конфліктна ситуація існує, сприймається як конфліктна, але усвідомлюється з певними відмінностями від реального контексту. Це неадекватно усвідомлений конфлікт.
3. Об'єктивно конфліктна ситуація існує, але не усвідомлюється. У цьому разі конфліктна взаємодія відсутня.
4. Об'єктивно конфліктної ситуації немає, але стосунки сприймаються як конфліктні. Це удаваний, помилковий конфлікт.

Психологічного аналізу потребують передусім випадки неадекватного та удаваного конфлікту. Саме тому, що внутрішній аспект ситуації, яка виникає між учасниками конфлікту, зумовлює їхню реальну поведінку, важливо ретельно проаналізувати фактори, що спричиняють відхилення від реальності (рівень інформованості, структура комунікації та ін.), та механізм впливу цих відхилень на перебіг конфлікту (його тривалість, інтенсивність, характер розв'язання).

Усвідомлення ситуації як конфліктної завжди має емоційне забарвлення. Виникнення і вплив емоцій на перебіг конфлікту є дуже важливою проблемою адекватного розв'язання конфліктних ситуацій і потребує спеціального аналізу. Конфліктні дії різко загострюють емоційний фон перебігу конфлікту, а негативні емоції, що виникають у цей час, у свою чергу, стимулюють конфліктну поведінку. Взаємні конфліктні дії здатні змінювати, ускладнювати первинну конфліктну структу-

ру, що породжує нові чинники конфліктних дій. Стадія конфліктної поведінки може призвести до ескалації конфлікту, зміни його характеру, типу. При цьому під час конфліктних дій учасники стикаються з реальністю, яка коригує первинні образи ситуації, що може привести до адекватного розуміння конфліктної ситуації і сприяти її адекватному розв'язанню.

Під час розгортання конфлікту можливі його переходи з одних форм в інші. Наприклад, внутрішній конфлікт може перейти у зовнішній (особистісний у міжособистісний) або навпаки. Останнє відбувається, коли конфлікт розв'язується не повністю, коли блокується конфліктна поведінка, спрямована зовні, але внутрішнє прагнення до конфліктної поведінки не згасає. Воно лише стримується, що породжує внутрішнє напруження, внутрішній конфлікт. Або удаваний конфлікт, що виникає тоді, коли немає об'єктивної конфліктної ситуації, за помилкового сприймання може стати справжнім, реальним. Крім того, конфлікт, що виник з одного приводу, може трансформуватись у конфлікт з іншого приводу (діловий у міжособистісний або навпаки). Не можна ототожнювати конфлікт зі стадією конфліктної поведінки. Це значно складніше явище. Але перехід до конфліктної поведінки означає нову стадію конфлікту, найбільш відкрити й гостру. Способи розв'язання конфлікту спрямовані передусім на ліквідацію конфліктної поведінки.

Існують кілька ефективних способів управління конфліктною ситуацією. Їх можна поділити на дві категорії: структурні і міжособистісні.

Керівникам не слід вважати причиною конфліктних ситуацій звичайні розбіжності в характеристиках. Звісно, ці розбіжності можуть стати причиною конфлікту в якомусь конкретному випадку, але вони є лише одним з факторів, що можуть викликати конфлікт. Керівник повинен спочатку проаналізувати фактичні причини, а потім використати відповідну методику. Зменшити можливість конфлікту можна, застосовуючи методику розв'язання конфлікту.

Структурні методи розв'язання конфлікту — це роз'яснення вимог до роботи, використання координаційних та інтеграційних механізмів, установлення загальноорганізаційних комплексних цілей і використання системи винагород.

Роз'яснення вимог до роботи. Один із кращих методів управління, який запобігає дисфункціональному конфлікту, — роз'яснення того, які результати очікуються від кожного співробітника і підрозділу. Тут необхідно зазна-

чити такі параметри, як рівень результатів, якого треба досягнути, хто надає і хто одержує різну інформацію, система повноважень і відповідальності, а також чітко визначена політика, процедури і правила. Причому керівник усвідомлює всі ці питання не для себе, а для того, щоб його підлеглі добре розуміли, чого чекають від них у кожній конкретній ситуації.

Координаційні та інтеграційні механізми. Ще один метод управління конфліктною ситуацією — це застосування координаційного механізму. Один з найпоширеніших механізмів — ланцюг команд. Як відзначав М. Вебер і представники адміністративної школи, встановлення ієрархії повноважень впорядковує взаємодію людей, прийняття рішень і інформаційні потоки всередині організації. Якщо два чи більше підлеглих мають розбіжності за якимось питанням, конфлікту можна уникнути, звернувшись до їхнього загального начальника, пропонуючи йому прийняти рішення. Принцип єдиноначальності полегшує використання ієрархії для управління конфліктною ситуацією, тому що підлеглий добре знає, чієм рішенням він повинен підкорятися [2].

В управлінні конфліктною ситуацією дуже корисні такі засоби інтеграції, як управлінська ієрархія, використання служб, що здійснюють зв'язок між функціями, міжфункціональні групи, цільові групи і міжвіддільні наради. Дослідження показали, що організації, які підтримували потрібний для них рівень інтеграції, домоглися більшої ефективності, ніж ті, котрі не зробили цього.

Загальноорганізаційні комплексні цілі. Встановлення загальноорганізаційних комплексних цілей — ще один структурний метод управління конфліктною ситуацією. Ефективне здійснення цих цілей потребує спільних зусиль двох чи більше співробітників, груп чи відділів. Ідея, що закладена в ці вищі цілі, спрямувати зусилля всіх учасників на досягнення загальної мети.

Структура системи винагород. Винагороди можна використовувати як метод управління конфліктною ситуацією, справляючи вплив на поведінку людей, щоб уникнути дисфункціональних наслідків. Людей, які роблять свій внесок у досягнення загальноорганізаційних комплексних цілей, допомагають іншим групам організації і намагаються підійти до вирішення проблеми комплексно, необхідно винагороджувати подякою, премією, визнанням чи підвищенням по службі. Не менш важливо, щоб система винагород не заохочувала неконструктивне поведіння окремих осіб чи груп [2].

Систематичне скоординоване використання системи винагород для заохочення тих, хто сприяє здійсненню загальноорганізаційних цілей, допомагає людям зрозуміти, як їм варто поводитися в конфліктній ситуації, щоб це відповідало бажанням керівництва.

Відомі п'ять основних міжособистісних стилів розв'язання конфліктів [5, 71–73]:

1. *Відхилення*. Цей стиль характеризується тим, що людина намагається уникнути конфлікту. Один із способів розв'язання конфлікту — не потрапляти у ситуації, що провокують виникнення суперечностей, не вступати в обговорення питань, що у своїй основі передбачають розбіжності.

2. *Згладжування*. Цей стиль характеризується поведінкою, яка диктується переконанням, що не варто сердитися, тому що “ми усі — одна щаслива команда, і не слід розгойдувати човен”. “Згладжувач” намагається не випустити назвні ознаки конфлікту, апелюючи до потреби в солідарності. На жаль, зовсім забувають про проблему, що лежить в основі конфлікту. Можна погасити прагнення до конфлікту в іншій людині, повторюючи: “Це не має великого значення”. У результаті можуть встановитися мир і гармонія, але проблема залишиться. Більше не існує можливості для вияву емоцій, але вони живуть усередині і накопичуються. Стає очевидним загальне занепокоєння, росте ймовірність того, що в кінцевому рахунку відбудеться вибух.

3. *Примус*. У рамках цього стилю превалюють спроби змусити іншу людину прийняти твою точку зору за будь-яку ціну. Того, хто намагається це зробити, не цікавить думка інших. Особа, що використовує такий стиль, звичайно поводить себе агресивно, а для впливу на інших людей використовує владу шляхом примусу. Конфлікт можна взяти під контроль, показавши, що володієш найсильнішою владою, придушуючи свого супротивника, вириваючи у нього поступку за правом начальника. Цей стиль примусу може бути ефективним у ситуаціях, де керівник має значну владу над підлеглими. Недолік цього стилю полягає в тому, що він придушує ініціативу підлеглих, створює велику ймовірність того, що при прийнятті рішення будуть враховані не всі важливі фактори, оскільки представлена лише одна точка зору. Він може викликати збурювання, особливо у більш молодого і більш освіченого персоналу.

4. *Компроміс*. Цей стиль характеризується прийняттям точки зору іншої сторони, але лише до деякої міри. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, оскільки це

зводить до мінімуму недоброзичливість і часто дає можливість швидко розв'язати конфлікт до задоволення обох сторін. Однак використання компромісу на ранній стадії конфлікту, що виник через важливе рішення, може перешкодити діагнозу проблеми і скоротити час пошуку альтернативи. Такий компроміс означає згоду, аби уникнути сварки, навіть якщо при цьому ігноруються розсудливі дії. Такий компроміс — це задоволеність тим, що доступно, а не наполегливий пошук того, що є логічним у світлі наявних фактів і даних.

5. *Вирішення проблеми*. Цей стиль — визнання розбіжностей в думках і готовність ознайомитися з іншими точками зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і знайти курс дій, прийнятний для всіх сторін. Той, хто використовує такий стиль, не намагається домогтися своєї мети за рахунок інших, а скоріше шукає найкращий варіант розв'язання конфліктної ситуації. Розбіжність у поглядах розглядається як неминучий результат того, що в розумних людей є свої уявлення про те, що правильно, а що ні. Емоції можна усунути лише шляхом прямих діалогів з особою, погляди якої відмінні від ваших поглядів. Глибокий аналіз і розв'язання конфлікту можливі, але для цього потрібні зрілість і вміння працювати з людьми. Така конструктивність у розв'язанні конфлікту (шляхом вирішення проблеми) сприяє створенню атмосфери щирості, настільки необхідної для успіху особистості і компанії в цілому.

З досліджень відомо, що високоефективні компанії у конфліктних ситуаціях використовували стиль вирішення проблеми більше, ніж малоефективні компанії. У цих високоефективних організаціях керівники відкрито обговорювали свої розбіжності у поглядах, не підкреслюючи ці розбіжності, але і не роблячи виду, що їх зовсім не існує.

Деякі пропозиції щодо використання стилю вирішення проблеми:

1. Визначіть проблему в категоріях цілей, а не рішень.
2. Після того, як проблема визначена, визначіть рішення, що прийнятні для обох сторін.
3. Зосередьте увагу на проблемі, а не на особистих якостях іншої сторони.
4. Створіть атмосферу довіри, збільшивши взаємний вплив і обмін інформацією.
5. Під час спілкування позитивно сприймайте іншу сторону, виявляючи до неї симпатію і вислуховуючи її думки, цим самим зводячи до мінімуму вияви гніву і погроз.

Вирішення проблеми — це заключна стадія розвитку конфлікту. Вона можлива завдяки перетворенню негативної ситуації у позитивну, а також унаслідок зміни образів ситуації, що виникли в учасників конфлікту. Крім того, в обох цих випадках можливе подвійне розв'язання конфлікту: часткове, коли долається тільки конфліктна поведінка, але залишається внутрішнє прагнення до конфлікту, воно лише стримується; повне, коли конфлікт усувається як на рівні фактичної поведінки, так і на внутрішньому рівні. Повне усунення конфлікту шляхом зміни об'єктивної ситуації можливе тоді, коли учасники конфлікту розведені в різні структурні підрозділи організації чи задоволені їхні особистісні потреби. Часткове розв'язання конфлікту на об'єктивному рівні здійснюється, якщо внаслідок відповідної зміни реальних умов конфліктна ситуація переходить у ситуацію, коли учасники не зацікавлені більше у продовженні конфліктних дій, хоча мета ще залишилася. Це можуть бути суто адміністративні методи розв'язання конфлікту, що спираються на заборони, санкції в разі їх порушення. Значної психологічної компетенції потребують кроки керівника, коли конфлікт розв'язується шляхом зміни образів, що мають учасники конфлікту. Таке розв'язання конфлікту (повне або часткове) спирається на переструктурування або формування нових цінностей, мотивів, установок.

Практичні питання розв'язання конфліктних ситуацій у виробничих організаціях досить детально розглядають В. Бойко та О. Ковальов. Вони пропонують такі шляхи розв'язання конфліктних ситуацій: а) попередження конфлікту; б) управління конфліктом; в) прийняття оптимальних рішень у конфліктних ситуаціях; г) розв'язання конфлікту.

Успішне розв'язання конфліктних ситуацій можливе з допомогою розробки тактик, що враховують усі аспекти конфлікту як соціально-психологічного явища. З них вибирається тактика, що відповідає певній конкретній ситуації. Виокремлюють такі тактики:

1. *Розв'язання конфлікту на основі його сутності та змісту.* Насамперед треба реально встановити не тільки безпосередній привід конфліктного зіткнення, а також його причину, що часто не усвідомлюється учасниками конфлікту. Далі треба визначити зону поширення конфлікту (і проблеми, які він зачіпає), виявити реальні мотиви, що зумовили його виникнення. Розв'язання конфлікту можливе тільки при з'ясуванні реальних причин. Це завдання ускладнюється, якщо його

виконує представник однієї з конфліктних сторін. Ділові конфлікти частіше мають конструктивний та мобільний характер, вони зникають за умови вирішення проблеми, що породжує протилежні позиції. Але особистісні та міжособистісні конфлікти значно стійкіші.

2. *Розв'язання конфлікту з урахуванням його цілей.* Нерідко протиставлення цілей зумовлене не їх реальним змістом, а недостатнім порозумінням, домінуванням емоційних станів, зниженням пізнавального компонента, різними позиціями, які відстоюють конфліктуючі сторони. Насправді цілі можуть бути спільними, у цьому разі необхідно виявити та усвідомити розбіжності в розумінні цілей. У будь-якому випадку треба відмежувати цілі, що пов'язані з міжособистісною взаємодією (особисті домагання, стилі поведінки), від цілей соціальної взаємодії (вирішення виробничих завдань, виконання функціональних обов'язків, визначення стратегій управління організацією). У першому випадку ми ставимося до людини як до особистості, у другому — як до виконавця певних соціальних функцій. А це визначає стратегію розв'язання конфлікту.

3. *Розв'язання конфлікту з урахуванням його функцій.* Учасників конфлікту треба переконати в тому, що стосунки між ними можна владнати шляхом обміну думками, уточнення позицій.

4. *Розв'язання конфлікту з урахуванням емоційно-пізнавального стану учасників.* Ця тактика полягає в тому, щоб показати негативний вплив емоційного напруження на учасників конфлікту. Знижується рівень критичності мислення, що призводить до необґрунтованих дій, емоційний стан негативно впливає на взаємодію, зумовлює неадекватне взаєморозуміння. Під впливом емоцій конфліктна ситуація сприймається як така, що загрожує позиції людини у групі, а це спонукає її до крайніх дій з метою збереження свого статусу. Конфлікт починає поширюватися, він поглинає дедалі більше членів організації, деформує установлені стосунки.

5. *Розв'язання конфлікту з урахуванням особистісних властивостей його учасників.* Конфлікти нерідко виникають унаслідок невмілих дій керівника, неадекватного стилю його діяльності, психологічної некомпетентності. Причинами конфліктних ситуацій можуть слугувати специфічні риси характеру, особистісні властивості членів групи.

6. *Розв'язання конфлікту з урахуванням його можливих наслідків.* Знання про можливі варіанти та наслідки завершення конфліктів допомагають

вибрати найкращі засоби впливу на конфліктуючі сторони. Наведемо можливі наслідки конфліктів залежно від їх змісту:

- 1) повна ліквідація конфронтації через взаємне примирення;
- 2) усунення конфронтації, коли один з учасників перемагає, а інший визнає себе переможеним або коли обидві сторони програють чи задовольняють свої домагання;
- 3) послаблення конфлікту взаємними поступками;
- 4) трансформація конфлікту, перехід його у змінений або принципово новий вид;
- 5) поступове згасання конфлікту;
- 6) механічне усунення конфлікту (ліквідація підрозділу, організації, звільнення учасника конфлікту та ін.).

7. *Розв'язання конфлікту з урахуванням етики стосунків конфліктуючих сторін.* Будь-який конфлікт має розв'язуватися відповідно до етичних норм. У виробничих організаціях завжди виникають певні розбіжності, суперечки, конфлікти щодо вирішення виробничих питань, зумовлені різним розумінням завдань, методів їх вирішення. Наявність ділових конфліктів є умовою ефективної діяльності організації. Статусний бік ділового конфлікту стосується умов і принципів відносин керівника й підлеглого, старшого і молодшого за віком, більш або менш компетентного та ін. Діловий конфлікт спирається на обмін думками і пов'язаний з низкою етичних умов. Це взаємне прагнення слухати, адекватно сприймати інформацію. Важливу роль тут відіграють рефлексія та емпатія. Етика доказів змушує спиратися не тільки на логіку думки, а й на поважне ставлення до

опонента. Етика критики спрямовує її не на особистість опонента, а на аналіз справи. Етика згоди має на меті досягнення ефективного результату, підкріплення взаємних симпатій [4].

Такий підхід потребує практичного ставлення до проблеми конфлікту. Тому не менш важливими, ніж розв'язання конфліктної ситуації, є питання, пов'язані із запобіганням конфлікту, його профілактикою, послабленням. Конфліктом треба вміти управляти. Управлінський аспект цієї проблеми, крім розв'язання, запобігання та послаблення, охоплює також симптоматику, діагностування, прогнозування та контролювання конфлікту. Це допомагає своєчасному виявленню ознак конфліктної ситуації та формуванню відповідного стилю поведінки.

Особливо важливо розуміти психологічну природу конфліктів керівникові, бо саме від нього великою мірою залежать напруженість, тривалість і результативність конфліктних ситуацій.

Література

1. Гришина Н. В. Психологія конфлікту. — К.: Либідь, 2000. — 258 с.
2. Кравченко О. П. Погляд конфліктолога на онтосинтез конфлікту // Соціологічні дослідження. — 2004. — № 9. — С. 103–112.
3. Парыгин Б. Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения / Под ред. В. А. Ядова. — Л.: Наука, 1981. — 192 с.
4. Томашевський А. К. Соціальний конфлікт на підприємстві. — К.: Либідь, 2003. — 254 с.
5. Шаленко В. Н. Конфлікти в трудових колективах. — К.: Скіф, 2002. — 255 с.

Розглянуто деякі суперечності та передумови, що призводять до виникнення конфліктів в організації. Визначено поняття “конфлікт”, доведено важливість роботи з попередження та розв'язання конфліктів в організації як однієї з основ сприятливого соціально-психологічного клімату.

Рассмотрены некоторые противоречия и предпосылки к возникновению конфликтов в организации. Определено понятие “конфликт”, доказана важность работы по предупреждению и решению конфликтов в организации как одна из основ благоприятного социально-психологического климата.

There were examined some contradictions and preconditions to appeasing conflicts within the organization. There was be terminated a term “conflict”, there importance of the work from the point of view of preventing and solving the conflicts within the organization has been proved.

Надійшла 6 жовтня 2008 р.

НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ МАТЕРИНСТВА І ВАГІТНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 196–201

Розглядаються і класифікуються основні напрями і наукові концепції теорії материнства.

Напрями теоретичних та емпіричних наукових досліджень у сфері вивчення психології материнства є достатньо численними та різноманітними [12]. Г. Філіпова поділяє їх на дві позиції: материнство розглядається як забезпечення умов для розвитку дитини, а також як частина особистісної сфери жінки [12]. Такий поділ, звичайно, є дещо умовним, тому що проблеми, які вивчаються в рамках зазначених вище позицій, часто є взаємопроникними і взаємозалежними. Були навіть наукові спроби виокремити ці напрями досліджень як наукові галузі. “Як відзначає Г. І. Брехман, необхідно розділяти пренатальну психологію (як сферу дослідження розвитку психіки дитини до народження) та психологію вагітності” [12, 30].

За Г. Брехманом, перинатальна психологія вивчає обставини і закономірності розвитку людини на ранніх етапах онтогенезу — в пренатальному і постнатальному — та їх вплив на все подальше життя. Перебуваючи на межі психології та медицини, перинатальна психологія досліджує і науково обґрунтовує тонкі механізми виникнення психічного життя людини у пренатальній фазі та процеси взаємодії ненародженої дитини з оточуючим світом, опосередкованою через матір. Це відкриває можливості запобігання перинатально зумовленого дисгармонійного розвитку, виявлення та усунення психологічних, соціальних та біологічних факторів його порушення [2]. Однак найчастіше розрізнення перинатальної психології та психології вагітності не відбувається через тісний взаємозв'язок розвитку психіки дитини з особливостями матері [12]. Вірогідно, що такий поділ відбудеться у подальшому, однак у нашій

праці при огляді теоретичних та емпіричних надбань у сфері материнства та вагітності ми не будемо розділяти перинатальну психологію і психологію вагітності, а вважатимемо їх позиціями.

У рамках першої позиції фокусом є виховання та розвиток дитини, і основний хід роздумів у постановці цілей та інтерпретації даних йде від завдань виховання дитини до особливостей матері. Розглядаються культурно-історичні, біологічні (етологічні дослідження, фізіологічні та психофізіологічні аспекти материнства, порівняльні біопсихологічні дослідження) та психологічні (феноменологія вагітності, дитинства, раннього та дошкільного віку, школярства і підліткового віку, психолого-педагогічний і психотерапевтичний напрями) аспекти материнства. Якщо докладніше зупинитися на психологічному аспекті, то в рамках феноменології вагітності досліджуються вплив психічного стану вагітної на розвиток дитини [17], зв'язок батьківських очікувань, установок, виховних стратегій та очікування задоволеності материнською роллю зі ставленням матері до дитини у постнатальному періоді. Для прогнозування подальших материнсько-дитячих стосунків досліджується стиль материнського ставлення до дитини, здатність до суб'єктивізації дитини, сензитивність до виявів плода, особистісне прийняття та рівень материнської компетентності [10]. Дуже ретельно, особливо в останній час, багатьма дослідниками вивчається конструкт пренатальної прихильності, його детермінанти і фактори розвитку, оскільки вважається, що якість пренатальної прихильності впливає на якість постнатальної материнсько-дитячої взаємодії та забезпечує розвиток відповідної здатності до

прихильності у дитини [14; 15]. Вивчається адаптація до вагітності (адаптація до подружнього життя, задоволення взаємовідносинами з матір'ю, модель материнства власної матері та ін.) як фактор прогнозу адаптації до материнства, що виявляється у задоволеності материнською роллю, у компетентності, відсутності проблем у взаємодії з дитиною та, як наслідок, в успішному розвитку дитини [1].

Також предметом зацікавленості є зв'язок психологічного стану жінки під час вагітності з успішністю виношування дитини та патологією вагітності й пологів. У рамках психолого-педагогічного напрямку досліджуються і розробляються методи психологічної корекції та психологічної підготовки вагітної або сімейних пар з точки зору оптимізації умов розвитку дитини [6; 7], виокремлюються якості матері, особливості її переживань, емоційного і фізичного станів, які вважаються оптимальними та на які дослідники і практики орієнтуються при побудові своїх програм. У рамках психотерапевтичного напрямку досліджуються особливості батьків (наприклад, типологія матерів по відношенню до дитини), що розглядаються як джерело порушення розвитку дитини та викликають затримки і порушення психічного розвитку [1].

У рамках другої позиції материнство вивчається з точки зору задоволеності жінки власною материнською роллю, як стадія особистісної та статевої ідентифікації [3; 4]. Тут також можна виокремити кілька напрямів досліджень. У напрямі, де материнство розглядається як стадія статево-вікової та особистісної ідентифікації, обговорюються психологічні та фізіологічні особливості різних періодів репродуктивного циклу [21]. Однією з найважливіших фаз вважається вагітність. Психоаналітично орієнтованими дослідниками розглядаються процес і проблеми, що виникають під час першої вагітності, яка вважається особливо стресовою внаслідок завершення незалежного існування жінки та початку "незворотних" материнсько-дитячих стосунків. У психотерапевтично орієнтованих дослідженнях прийнятий підхід до вагітності як до періоду життя, сензитивного до загострень психологічних проблем і такого, що потребує психологічної підтримки [1; 17; 21]. Також вагітність розглядається як підготовча фаза в розвитку взаємної прихильності матері та дитини, досліджуються закономірності формування образу дитини у самосвідомості вагітної. При підході до вагітності як до критичної фази життя приділяється увага внутрішнім психологічним

і соціальним завданням, які вагітна повинна вирішити, щоб досягти зрілої особистісної позиції [22].

Окремо обговорюються проблеми вагітності юних (особистісний розвиток, відносини з власною матір'ю, якість прихильності та материнська компетентність) та особливості вагітності у зрілому віці (психологічне безпліддя, ризики пізньої вагітності, компенсаторні мотиви при пізній вагітності) [6; 7]. У напрямі девіантного материнства вивчаються психологічні особливості та детермінанти матерів, які відмовляються від своїх дітей у психологічній або фізичній формі, проблеми порушення материнсько-дитячих стосунків, які спричиняють зниження емоційного благополуччя дитини та відхилення в його психічному розвитку [3; 4]. В напрямі, який розглядає онтогенетичні аспекти формування материнства, вважається, що на особливості материнського ставлення до вагітності впливає її власна психічна історія до і після народження, виокремлюються етапи онтогенезу материнства [11]. Вагітність вважається найважливішим етапом. Вивчається динаміка змісту материнських уявлень та переживань, аналізуються сни, страхи і фантазії вагітної.

Г. Філіпова зазначає, що в останнє десятиліття посилюється інтерес до психологічних особливостей жінок з репродуктивною патологією. Активно вивчаються психологічні особливості жінок, які страждають на безпліддя, мають порушення фізіологічного перебігу вагітності та екстрагенітальну патологію. У психології традиційною і добре розробленою є сфера дослідження дитячо-батьківських стосунків, де психологічні особливості батьків вивчаються з точки зору адекватності батьківських функцій. Отже, впродовж останнього часу спостерігається тенденція поєднання таких ліній дослідження, як психологічні особливості жінок з репродуктивною патологією і сфера дослідження дитячо-батьківських стосунків, коли порушення репродуктивної функції жінки розглядається як таке, що співвідноситься з її психологічною готовністю до материнства [13].

Таким чином, на даному науковому етапі порушення репродуктивної функції пов'язується з неадекватним формуванням материнської сфери. Нижче розглянемо закономірності формування материнської сфери, особливості першої вагітності як найважливішого етапу її розвитку, а також висвітливо динаміку психологічних станів під час вагітності.

Науковців завжди дуже цікавило питання про детермінанти розвитку материнської сфери. З. Фрейд, розглядаючи вроджені, біологічно детерміновані імпульси до дій, вказував, що існує “інстинкт життя”, який включає в себе біологічні інстинкти самозбереження та сексуальний (інстинкт відтворення потомства) [9]. Також він постулював, що у жінок існує специфічний мотив вагітності та народження дитини як символічне заміщення дитиною неіснуючого пенісу. У міру накопичення матеріалів аналізу стали з’являтися модифікації та переформулювання первинної гіпотези щодо бажання жінки мати дітей. Х. Дейч приписувала бажання жінки мати дітей виключно жіночій якості приймання в себе, цій базі фемінності та материнства, і постулювала, що материнство — це здійснення найбільш важливого та істотного бажання жінки [16]. І в подальшому в психоаналітичній літературі материнство розуміється та концептуалізується не як “вторинний” (діво́че бажання мати пеніс), а як центральний організатор жіночого сексуального драйву [20]. В рамках культурно-історичного підходу інститут материнства став розглядатись як історично обумовлений, такий, що змінює свій зміст від епохи до епохи (ці дослідження проаналізовані у працях І. С. Кона, М. Мід, Е. Еріксона, М. С. Радіонової, Г. Каплан та ін.). Сучасні дані свідчать, що, хоча жіночі гормони можуть збільшити жіночу готовність до піклування про немовля, немає чіткої інформації про гормональний базис материнських почуттів. На жіноче бажання мати та вирощувати дітей впливають культурні очікування та можливості [22]. З часом наукова думка прямувала до ширшого концептуального розуміння та термінологічної визначеності феномена материнства.

За даними Е. Бадінтер, поняття “материнський інстинкт” є міфом [12]. Г. Філіпова, розглядаючи детермінанти розвитку материнської сфери, говорить про відповідні потреби, які спонукають матір виконувати її материнські функції. “Базовою для материнської сфери є потреба у контакті з об’єктом, носієм специфічних етологічних стимулів — гештальту дитинства. Ця потреба не єдина, але може розглядатись як системоутворююча для материнської сфери” [11, 82]. Такий підхід є більш коректним через те, що інстинкт і потреба розрізняються ступенем генетичної обумовленості, важливістю для виживання та змінюваністю. “Інстинкт — генетично зумовлена та мало змінювана форма поведінки, властива психіці тварин і людини, яка виражається в активізації діяльності

з ціллю задоволення потреби” [8, 44]. А потребою є “... сутнісна динамічна психічна сила, яка виявляється як стан внутрішнього напруження, яке підштовхує індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження, біологічного та особистісного саморозвитку” [8, 92]. Вищі потреби “... виникають онтогенетично пізніше, суб’єктивно сприймаються як менш важливі для виживання, тому їх задоволення може регулюватися в часі” [8, 92]. Материнська сфера формується впродовж онтогенезу [11], народження дитини суб’єктивно сприймається як не першочергове для виживання, а тому регулюється в часі залежно від матеріального, соціального та психологічного стану жінки. До того ж “... потреба в материнстві потребує рефлексії своїх суб’єктивних станів і співвіднесення з умовами та способами їх отримання” [11, 83]. Тому можна дійти висновку, що розвиток материнської сфери належить до вищих потреб, а значить, відповідає “... вищому рівню особистісного розвитку та біологічної ефективності та сприяє самовдосконаленню” [8, 92].

З огляду на таке розуміння детермінант розвитку материнської сфери закономірним наступним питанням є динаміка формування материнської сфери в онтогенезі. В літературі найбільш значущими онтогенетичними факторами формування материнської сфери вважаються досвід взаємодії з власною матір’ю, особливості сімейної моделі материнства, можливість взаємодії з немовлятами та інтерес до них у дитинстві. Але, що стосується саме динаміки, послідовності етапів з певним змістом на кожному етапі, сформованими психічними структурами та механізмом їх формування — це питання ще не розкрито повністю. Г. Філіпова є автором онтогенетичної концепції материнства, в якій вона описує три складові материнської потребнісно-мотиваційної сфери та п’ять філогенетичних і шість онтогенетичних етапів розвитку [11]. Коротко наведемо онтогенетичні етапи для людини.

1. Етап взаємодії з власною матір’ю в ранньому онтогенезі. Цей етап починається з пренатальної взаємодії та тягнеться впродовж усього життя при взаємодії з власною матір’ю. Найважливішим вважається віковий період до трьох років, упродовж якого відбувається засвоєння емоційного значення ситуації материнсько-дитячої взаємодії.

2. Ігровий етап і взаємодія з однолітками. На цьому етапі відбувається становлення основних компонентів материнської сфери під час сюжетно-рольової гри з ляльками у дочки-матері.

3. Етап нянчення. Починається з 5–6 років і завершується до початку статевого визрівання. Через досвід власної взаємодії з носієм гешталту дитинства, спостереження за взаємодією дорослих з дитиною, сприйняття та рефлексію ставлення інших осіб і суспільства взагалі до дорослих, які виконують батьківські функції, у дитини формуються всі компоненти материнської сфери. Тут немовля набуває значення об'єкта діяльності, у дитини розвивається потреба в його охороні та піклуванні, а також закладаються основи потреби в материнстві.

4. Етап диференціації мотиваційних основ статевої та материнської сфер поведінки.

5. Етап конкретизації онтогенетичного розвитку материнської сфери в реальній взаємодії з дитиною. Він включає кілька самостійних періодів: вагітність, пологи, післяпологовий період, немовлячий вік дитини та період переходу до наступного етапу розвитку материнської сфери. Щодо вагітності, то стиль переживання жінкою соматичного компонента вагітності та ворухіння дитини можуть мати прогностичну цінність для виявлення відхилень від адекватної моделі материнства [11; 14; 15]. Г. Філіпова запропонувала поняття “стиль переживання вагітності”, який включає фізичне та емоційне переживання моменту ідентифікації вагітності, переживання симптоматики вагітності та динаміку переживання за триместрами, переважний фон настрою в ці періоди, переживання першого ворухіння та ворухінь упродовж усієї другої половини вагітності, зміст активності жінки у третьому триместрі вагітності. Виокремлюються шість стилів переживання вагітності: адекватний, тривожний, ейфоричний, ігноруючий, амбівалентний, відкидаючий.

У післяпологовий період функцією матері є складне диференційоване реагування на емоційні стани дитини. Описані типи емоційного реагування матері, які створюють індивідуальний стиль емоційного супроводження. Генеза цього стилю залежить від історії розвитку материнської сфери жінки, і однією з головних складових цього розвитку є реакція матері на компоненти гешталту дитинства.

6. Завершальний етап розвитку материнської сфери. У жінки утворюється емоційна прихильність до дитини, особистісне прийняття та інтерес до внутрішнього суб'єктивного світу дитини, його розвитку і змін. У результаті утворюється стійкий дитячо-батьківський зв'язок, пролонгація потреби в піклуванні та модифікація потреби в материнстві у матері.

З огляду на наведені етапи формування материнської сфери, Г. Філіпова виокремлює наступні блоки материнської сфери: потребнісно-емоційний, операціональний та ціннісно-смысловий. Потребнісно-емоційний блок містить потребу в материнстві, розвиток якої відбувається поетапно і включає утворення емоційної реакції на компоненти гешталту дитинства, утворення об'єкта діяльності (дитини), динаміку ставлення до онтогенетичних змін гешталту дитинства, виникнення та розвиток потреби в охороні та піклуванні, придбання нею статусу функціональної потреби та рефлексію материнських переживань. Операціональний блок складається з операцій щодо піклування за дитиною та операціонального складу спілкування з дитиною. Ціннісно-смысловий блок включає ставлення матері до дитини як самостійної цінності, що пов'язане з моделлю материнсько-дитячих стосунків у суспільстві, а також цінність стану “бути матір'ю”. Цінність материнства пов'язана з рефлексією власних переживань при здійсненні материнських функцій та впливає на формування потреби в материнстві [11]. Автор онтогенетичної концепції материнства наголошує на тому, що зміст складових материнської сфери є конкретно-культурним, і це забезпечується моделлю сім'ї, материнства та дитинства, системою сімейного та суспільного виховання, формуючи, за Г. Філіповою, “онтогенетичний шлях до моделі” [11].

С. Мещерякова, описуючи конструкт психологічної готовності до материнства, розглядає його як специфічне особистісне утворення, стрижнем якого є суб'єктне, особистісно-орієнтоване ставлення до ще ненародженої дитини [5]. Показник материнської прихильності до майбутньої дитини є інформативним індикатором розвитку материнської сфери жінки. Він фактично дає можливість оцінити рівень прийняття вагітності загалом [14; 15]. Як правило, він виявляється, коли вагітність вже почалася, але на прихильність до дитини впливають всі елементи материнської сфери — ті, що формуються до вагітності і впродовж неї.

Рівень психологічної готовності до материнства визначається сумарним ефектом дії різних факторів до того моменту, коли жінка стає матір'ю. Деякі автори зазначають, що результатом ефективного формування материнської сфери до вагітності є розвиток особистісних якостей жінки, протективних для подальшого виношування (особистісна зрілість, рефлексія, адекватна самооцінка, достатнє прийняття себе, впевненість

у власних силах, відсутність надмірної тривожності, особистісна здатність до прихильності, емпатійність, вміння адекватно адаптуватися до стресових ситуацій, відсутність соматизації конфліктів), а також базових елементів материнської сфери (адекватна статево-рольова ідентифікація, мотивація до материнства, здатність до піклування, здатність до суб'єктних відносин, адекватна модель батьківства та виховання) [13].

Серед найсуттєвіших етапів і факторів, які впливають на формування материнської поведінки, С. Мещерякова виокремлює особливості комунікативного досвіду жінки в її ранньому дитинстві, переживання жінки стосовно ще ненародженої дитини та установки на стратегію виховання дитини. Позитивний досвід комунікації з близькими людьми формує у неї сприятливі стартові умови для суб'єктного ставлення до інших. Про характер раннього комунікативного досвіду можна судити виходячи із сили та якості афективних слідів, залишених у перших спогадах про себе, батьків і стиль їхнього виховання. На переживання жінки стосовно ще ненародженої дитини суттєво впливають такі фактори, як бажаність-небажаність дитини, особливості перебігу вагітності та суб'єктивне переживання вагітності. Установки на стратегію виховання дитини також відображають суб'єктне чи об'єктне ставлення до дитини. Був встановлений зв'язок між психологічною готовністю до материнства, ефективністю материнської поведінки та показниками розвитку дітей [5].

Багато авторів визначають, що існують суттєві фактори, які впливають на розвиток психологічної готовності до материнства і прихильності до дитини під час вагітності: ворушіння плода та підтримка значущих інших під час вагітності [18; 19].

Таким чином, необхідно відзначити, що потреба в материнстві є однією з вищих потреб людини, вона формується впродовж онтогенезу під впливом конкретних культурних умов та має певну структуру. Вагітність є важливим періодом у цьому процесі. Важливо, щоб до вагітності у жінки сформувалися протективні особистісні якості та базові елементи материнської сфери. Рівень розвитку материнської сфери виявляється у стилі переживання вагітності та ставленні до плода. У свою чергу, під час вагітності материнська сфера продовжує формуватись, отож існують певні фактори, що можуть суттєво вплинути на цей процес.

Література

1. Баженова О. В., Баз Л. Л., Копил О. А. Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. — 1993. — № 4. — С. 35–42.
2. Брехман Г. И. Перинатальная психология: открывающиеся возможности // Перинатальная психология и медицина: Материалы конф. — СПб.: Междунар. ин-т психологии и управления, 2003. — С. 7.
3. Брутман В. И., Панкратова М. С., Ениколопов С. Н. Некоторые результаты обследования женщин, отказывающихся от своих новорожденных детей // Вопр. психологии. — 1994. — № 5. — С. 31–37.
4. Брутман В. И., Радионова М. С. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности // Вопр. психологии. — 1997. — № 7. — С. 38–47.
5. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопр. психологии. — 2000. — № 5. — С. 18–28.
6. Перинатальная психология в родовспоможении: Материалы конф. — СПб.: Академия медико-социального управления, 1997. — 50 с.
7. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 208 с.
8. Психология личности: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
9. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа: Пер. с англ. — СПб.: Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1995. — 288 с.
10. Скобло Г. В., Дубовик О. Ю. Система "мать — дитя" в раннем возрасте как объект психопрофилактики // Социальная и клиническая психиатрия. — 1992. — № 2. — С. 75–78.
11. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход // Психол. журн. — 1999. — Т. 20, № 5. — С. 81–88.
12. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии // Вопр. психологии. — 2001. — № 2. — С. 22–36.
13. Филиппова Г. Г. Психологические факторы нарушения беременности и материнства // Перинатальная психология и медицина: Материалы конф. по перинатальной психологии. — СПб.: Междунар. ин-т психологии и управления, 2003. — С. 34–38.
14. Шелудченко Т. А. Діагностика рівня материнської прихильності у жінок із загрозою переривання вагітності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. — К.: ГНОЗІС, 2004. — Т. 6, вип. 5. — С. 382–386.
15. Benoit D., Parker K. C., Zeanah C. H. Mothers' representations of their infants assessed prenatally: Stability and association with infants' attachment classification // J. Child Psychol. and Psychiatry. — 1997. — № 38. — P. 307–313.
16. Deutsch H. The psychology of Women (A Psychoanalytic Interpretation): In 2 vol. / Grune and Stratton. — N. Y., 1944. — Vol. 2. — 560 p.
17. Different faces of motherhood / Eds by B. Berns, F. Hay. — N. Y.: Basic Books, 1998. — 456 p.

18. Fuller S. G., Moore L. R., Lester J. W. Influence of family functioning on maternal-fetal attachment // J. Perinatol. — 1993. — № 13(6). — P. 453–460.

19. Furukawa T. A., Hori S., Azuma H. et al. Parents, personality or partner? Correlates of marital relationships // Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol. — 2002. — № 37(4). — P. 164–168.

20. Lester E. P., Notman M. T. Pregnancy, developmental crisis and object relations: psychoanalytic considerations // Int. J. Psychoanal. — 1986. — № 67(Pt. 3). — P. 357–366.

21. Psychological aspects of a first pregnancy and early postnatal adoption / Eds by P. M. Shereshefsky, L. J. Yarrow. — N. Y.: Basic Books, 1973. — 424 p.

22. Robinson G. E., Stewart D. E. Motivation for motherhood and the experience of pregnancy // Can. J. Psychiatry. — 1989. — № 34(9). — P. 861–865.

Потреба в материнстві є однією з важливих потреб людини. Вивчено структуру цієї потреби та її зв'язок з онтогенезом.

Потребность в материнстве является одной из важных потребностей человека. Изучены структура этой потребности и ее связь с онтогенезом.

The need for motherhood is one of the important needs of the person. The structure of this need and its communication with ontogenes are investigated.

Надійшла 7 липня 2008 р.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ У ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ, ДЕ ПРАЦЮЮТЬ ЛЮДИ ПОХИЛОГО ВІКУ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 202–203

Наведені результати вивчення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі, де працюють люди похилого віку, та надані рекомендації щодо оптимізації психологічного клімату в колективі.

Основою сучасних наукових поглядів на сутність життя і буття є навчання про розвиток, зміну, еволюцію, прогрес всього суцього, що було відоме ще в далекій давнині: “Усе знаходиться в русі, усе тече, немає відпочину і спокою” (Геракліт Ефеський, 480 р. до н.е.). Але чому поряд із безсумнівним прогресом і ускладненням життя в цілому ми всюди зустрічаємось із його протилежністю — старінням? Інтерес до загальних теорій старіння відбиває саме цей глибинний погляд на фундаментальні основи нашого буття.

Одним з найдавніших пояснень основної причини старіння як явища, властивого живим організмам, з'явилося навчання про “життєву силу” (“ентелехія” Аристотеля), що має тенденцію тільки розтрачуватися згодом для будь-якого народженого організму. За М. Burger (1957), ця ентелехія виявляється у вигляді двох зачатків — життя і смерті. Ця концепція стала підставою для розвитку всього комплексу теорій “зношування” організму. С. Маурас (1888) і Р. Hertwig (1914) вважали, що “організм зношується як машина”, конкретний матеріальний субстрат такого “зношування” — зношування унікальних генів, ферментів, кліток, макромолекул та ін. [1; 3; 6].

Здорова фізіологічна старість приходить поступово, при цьому повільно і рівномірно знижуються життєві функції організму. В останні роки збільшилася середня тривалість життя: для чоловіків — 65 років, для жінок — 72 роки.

В економічно розвинених країнах прийнято вважати, що старість починається із 75 років. Для психіки старої людини зовсім не обов'язкові явища занепаду, деградації. Про це свідчать біографії багатьох великих людей (Й. С. Бах, Д. І. Мен-

делеев, І. П. Павлов). Мікеланджело завершив скульптурні зображення собору святого Петра в Римі у 80 років. Гете, Дарвін, Ньютон у старості створили геніальні добутки [2; 4].

Встановлено, що пенсіонери, які ще працюють, перебувають у більш благополучнішому в психічному і клінічному стані, ніж ті, які йдуть на пенсію. При виході на пенсію у деяких пенсіонерів виникають стреси, з'являються психічні і клінічні захворювання, страх смерті.

З метою вивчення соціально-психологічного клімату у трудовому колективі, де працюють люди пенсійного віку, нами були проведені тестування за допомогою “Експрес-методики” зі співробітниками у Харківському обласному центрі служби крові.

Для проведення тестування ми запросили 36 співробітників пенсійного віку взяти участь у цьому експерименті. Час тестування — 5–10 хв. Швидкість оброблення результатів дає можливість досить швидко їх одержати.

При проведенні досліджень ми поставили дві цілі: 1) виявити суб'єктивне ставлення осіб похилого віку до психологічного клімату в трудовому колективі; 2) визначити характер адаптації обстежених.

Для проведення тестування була використана “Експрес-методика” з вивчення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі [5].

До групи досліджуваних увійшли 36 осіб пенсійного віку, яких запросили взяти участь у тестуванні.

Як істотна ознака емоційного компонента розглядався критерій привабливості на рівні зрозумілого протиставлення “подобається — не

подобається”, “приємний — неприємний”. Поведінковий компонент визначався за критерієм “бажання — небажання працювати в даному колективі”, “бажання — небажання спілкуватися з членами колективу в сфері дозвілля”, а когнітивний компонент — за критерієм “знання — незнання членів колективу”.

Час тестування — 5–10 хв. Простота обробки результатів дає можливість одержати їх терміново. Для відповідей на питання ми пропонували:

- ретельно прочитати варіанти відповідей;
- вибрати один з варіантів, який найбільше відповідає Вашим думкам;
- поставити знак “+” у порожній клітині проти обраної Вами відповіді.

Результати проведеного дослідження оброблені і зведені в таблицю.

Результати дослідження емоційного, когнітивного і поведінкового компонентів

Компонент	Кількість відповідей	
	позитивних	негативних
Емоційний	14	22
Когнітивний	19	12
Поведінковий	12	15

За результатами обробки для кожного компонента виводили середню оцінку

$$E = \frac{Z(+)-Z(-)}{n},$$

де E — емоційність; $Z(+)$ — кількість позитивних відповідей; $Z(-)$ — кількість негативних відповідей; n — кількість членів колективу.

Звідси одержуємо

$$E = \frac{14-22}{36} = -0,2; \text{ Пов.} = \frac{19-12}{36} = -0,19;$$

Вивчення соціально-психологічного клімату в трудовому колективі, де працюють люди похилого віку, дало змогу подати рекомендації щодо оптимізації психологічного клімату в колективі.

Изучение социально-психологического климата в трудовом коллективе, где работают люди пожилого возраста, дало возможность предложить рекомендации по оптимизации психологического климата в коллективе.

In the article the results of the studying of the social and psychological climate in the collective where the elderly people work and the recommendations for the improvement of the psychological climate in a group are given.

$$\hat{E} \hat{a} = \frac{12-15}{36} = -0,08,$$

де Пов. — поведінковий; Ког. — когнітивний.

Таким чином, за результатами дослідження встановлено, що у дослідженому колективі стійкі позитивні відносини:

- емоційний компонент позитивний і дорівнює $-0,2$;
- поведінковий компонент суперечливий, невизначений і дорівнює $-0,19$;
- когнітивний компонент позитивний і дорівнює $-0,08$.

Для оптимізації психологічного клімату в колективі нами були запропоновані чаювання зі співробітниками в обідню перерву, виїзди на природу й проведення святкових вечорів, які дали позитивні результати.

Література

1. Адлер А. Понять природу человека: Пер. с нем. — СПб.: Академ. проект, 1997. — 216 с.
2. Александрова М. Д. Очерки психофизиологии старения. — Л., 1965. — 112 с.
3. Дильман В. И. Четыре модели медицины. — Л., 1987. — 262 с.
4. Психологические тесты: В 2 т. / Под ред. А. А. Карелина. — М.: Издат. центр “ВЛАДОС”, 2003. — Т. 2. — С. 24–31.
5. Rosen J., Neugarten B. L. Ego functions in the middle and later years: a thematic apperception study of normal adults // Journ. of Gerontology. — 1960. — V. 15. — P. 62–70.

Надійшла 25 червня 2008 р.

КРИМІНАЛІСТИЧНА І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 204–208

З погляду наук, пов'язаних з криміналістикою, аналізуються і класифікуються злочини, скоєні із застосуванням насильства, та особи злочинців.

Насилля в сучасному суспільстві дуже поширене і пронизує всі сфери життя. Зростання насилля є результатом глибокої та всебічної кризи суспільства, розпаду, ліквідації чи великого послаблення традиційних соціальних інститутів і цінностей, розвалу економіки, соціальних і національних потрясінь, різкого падіння рівня життя населення, моральної кризи. Значне поширення насилля пов'язано з моральною хворобою суспільства та окремих, але значущих груп людей, погрубленням нравів, хворобливими процесами, що зачепили значущі сфери нашого життя, з великою можливістю виникнення конфліктів, великих і маленьких, які вирішуються такими варварськими способами, з поширенням душевних хвороб, з грубими прорахуваннями в етичному вихованні молоді.

Разом з економічною кризою і соціальним напруженням ці негативні фактори породжують у людини почуття незахищеності, неспокою та невпевненості. Навколишній світ навіює тривогу, тому деякі люди живуть у постійному очікуванні нападу ззовні. Звідси і виникає агресія, яка є формою захисту від реальної чи задуманої загрози, причому цей захист стає постійною позицією індивіда [5, 203].

Найнебезпечніша форма насильства — це насильницькі злочини, особливо вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство, розбій, пограбування, побутові злочини та злочини, що скоюються організованими групами [9].

Основні характерні риси осіб, що скоїли насильницькі злочини, — дефектність соціальної ідентифікації, емоційна тупість, імпульсивна агресивність. Особи, що винні у вбивствах, тілес-

них ушкодженнях, зґвалтуванні, хуліганських діях, вирізняються крайньою десоціалізованістю, стереотипізованістю асоціальних поведінкових навичок, у багатьох випадках страждають на таку хворобу, як алкоголізм. Для їхньої поведінки характерні крайній егоцентризм, нестримне прагнення до швидкого задоволення бажань, що спонтанно виникли, примітивізм і цинізм. У насиллі вони бачать єдиний засіб вирішення конфліктів. Для таких осіб характерно широке використання засобів психологічного самозахисту — самовиправдання ними своєї антисоціальної поведінки, перекладання вини на потерпілого та зовнішні причини.

Негативні якості цієї категорії злочинців формуються в край негативних умовах мікросередовища, в умовах зниженого соціального контролю. Значні фактори формування цієї поведінки — емоційна деривація в дитинстві, відчуження від сім'ї та соціально-позитивних груп [3; 4; 10]. З агресивною поведінкою корелюють такі негативні якості людини, як підвищений рівень тривожності, підвищена самооцінка, злобність, егоцентризм, знижена толерантність (неспроможність переносити труднощі), аутизм (соціальна відчуженість), неспроможність до емоціонального співчужування (асінтонність).

Агресивність може бути предметно недиференційованою (злобність, конфліктність характеру) та вибірково-предметною (постійно спрямованою на конкретні соціальні об'єкти — на підлеглих, окремих членів родини, на людей з певними особистими якостями).

У насильницьких злочинах часто виявляється жорстока агресивність — спричиняються тяжкі

фізичні та психічні травми. Цей тип агресивної поведінки свідчить про глибоку особисту деформацію, про сформованість у особистості стійкої установки на агресивну поведінку, на постійну готовність індивіда завдавати шкоду людям, про дуже знижений соціальний самоконтроль особистості. Ці особистісні якості іноді посилюються алкоголізацією, перенесеними черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями. Поведінка таких осіб у конфліктних для них ситуаціях характеризується наступними особливостями: неспроможність індивіда стримати перше агресивне збудження, прогнозувати розвиток конфлікту та наслідки агресивних дій, неволодіння системою поведінкових прийомів [7, 202].

У корисно-насильницьких злочинах агресивність часто використовується як засіб досягнення корисної мети. Тут має місце так звана інструментальна агресія. У насильницьких злочинах на перший план виступає ворожа агресивність, тут завдання шкоди є самоціллю. Термін продовження насилля та жорстокості поводження тут залежить від злочинної мети: принизити жертву, спричинити їй тяжкі страждання через ревності, потяг до помсти, самоствердження та ін. У групових насильницьких злочинах агресія часто виявляється під впливом групового тиску, групових традицій [8].

У плані взаємодії злочинця з потерпілим насильницькі злочини можна поділити на два різновиди: 1) жертва не причетна до агресивності злочинця; 2) потерпіла особа спровокувала конфлікт зі злочинцем.

Агресивність злочинця виникла в ході розвитку міжособистісного конфлікту, гострих суперечностей актуалізованих інтересів, установок і цілей потерпілої особи та обвинуваченого, в результаті інтерактивного антагонізму.

Конфліктна взаємодія сторін починається з виникнення для них якоїсь загрози (добробуту, особистої гідності, фізичної недоторканості та ін.). При цьому мобілізуються інтелектуальні, емоційно-вольові та фізичні ресурси обох сторін. Одна сторона вчиняє загрозові, деструктивні дії, що порушують нормальне функціонування іншої сторони. Виникає протиборство психічних структур конфліктуючих особистостей. Кожна сторона намагається зайняти стратегічно вигідну позицію, рефлексує можливу поведінку іншої сторони, виконує запобіжні дії.

Несподівано виникаючі конфлікти з агресивним розвитком частіше відповідають намаганням ситуативного домінування, прагненням заволоді-

ти матеріальними цінностями, ситуації асиметрії прав (коли одна із сторін має переважające право на якоесь благо), характеризуються несумісністю рівноспрямованих дій. Можливі також прямі провокації з метою посилення емоційного напруження, створення приводу для агресивного нападу. Будь-який наявний конфлікт має тенденцію до ескалації.

Злочинні дії випадкових злочинців — результат їхньої неадекватної реакції на несподівані гострі конфліктні ситуації. Їхня злочинна поведінка пов'язана з несформованістю у них способів адекватного виходу з конфліктної ситуації. Найчастіше насильницькі злочини скоюються ними внаслідок так званих накопичених почуттів, як розрядка поступово накопичуваних конфліктів в сім'ї, у груповому оточенні. Ці злочини можуть бути пов'язані з афективною відповіддю у вигляді помсти через ревності, образи чи навіть незначний привід.

Стійкий тип насильницького злочинця вирізняється постійною агресивною спрямованістю, сформованістю стереотипу використання грубої сили, а для цього завжди знаходиться привід у зовнішньому середовищі.

Злісний тип насильницького злочинця вирізняється стереотипною агресивною поведінкою, стійкою спрямованістю цього індивіда на скоєння насильницьких діянь. Для злісних типів насильницьких злочинів агресивність — домінуючий спосіб їхнього самоствердження, а жорстокість діяння — їхня самоціль. Такий тип поведінки схвалюється у криміналізованому мікросередовищі. Втрачаючи остаточно почуття соціальної відповідальності, злісні насильницькі злочинці не зупиняються навіть перед убивством.

Дослідження показують, що найважче виявити типи вбивць. Мотиви вбивць різноманітні: вбивства з хуліганських спонук, користі і помсти, ревності і заздрощів, страху і гніву. Найнебезпечніші ті вбивці, які виявляють особливу жорстокість і цинізм, зазвичай скоюють вбивства при розбійному нападі. Це для них як акт помсти, як можливість позбавитися від ненависних осіб ("злісні" вбивці).

Злісний вбивця — особливий психологічний тип злочинця. Цей тип злочинця вирізняється стійкою антисоціальною установкою, глибокою антисоціальною деформованістю особистості. Вкрай примітивна життєва орієнтація, аморальність, переважання низькосортних потреб зумовлюють, у свою чергу, примітивні способи їхніх дій. Це зазвичай особи, які були раніше судимі,

не ресоціалізовані в місцях позбавлення волі, не мають значного соціального статусу. Повсякденна їхня поведінка злочинна, асоціальна, здійснюється в умовах субкультури. Будь-який вплив зовні вони сприймають як особисті нападки, з ненавистю ставляться до “правильних”, благополучних людей. Відчуваючи хронічне емоційно-психічне напруження, тривожність, вони готові до імпульсивної розрядки навіть з незначного приводу.

Основна особливість злісного вбивці — глибока антисоціальна деформація всієї структури особистості.

Психологічна особливість випадкового вбивці — дефекти його психічної саморегуляції. Спричинення смерті потерпілій особі є для нього трагічною випадковістю. Але насправді ця “випадковість” не випадкова. В ній закладена неспроможність особистості соціально-адаптовано виходити з критичних конфліктних ситуацій. Як правило, такого роду вбивства скоюються на тлі довгого накопичення негативних емоцій, страждань. Не знаходячи морально-позитивних і правомірних способів захисту, індивід приходиться до крайнього засобу через нестерпимий відчай, безвихідність свого положення, невір'я в можливість правомірного виходу з життєвої колізії, що утворилася. При цьому, як правило, потерпіла особа тривалий час і грубо порушує елементарні принципи людських відносин, провокує скоєння злочину.

Окремі випадкові вбивства скоюються і раптово, в екстремальних ситуаціях, особливо у стані афекту (наляку, страху, жаху).

Ні в яких інших злочинах антилюдська спрямованість діяння не досягає такої гостроти, як при вбивстві. Нерідко вбивства скоюються у стані афекту, що виникає через ревності. Еротичні ревності — синдром гостро негативних емоційних станів особистості — ненависті, задрощів, гніву, відчаю та бажання помсти. При цьому відбуваються значні деформації в інтелектуально-вольовій сфері індивіда, ініціюються соціально небезпечні програми поведінки. Розрізняються психологічні, культурно-історичні та біологічні аспекти ревності [1, 20].

Після історично сформованої моногамії перелюбство стало соціально засудженим пороком. Безпорочна сексуальна поведінка набула значення соціального еталона. Історично сформувалися звичаї покарання (нерідко дуже жорстокого) за подружню невірність. Особливо підвищеному соціальному контролю підлягає поведінка жінки

[2]. До недавнього часу збереження дівочої честі до шлюбу було необхідною умовою сімейного добробуту. Втрата цнотливості до шлюбу нерідко вважалася ганьбою. Особливо тяжкі переживання виникають через ревності з приводу справжньої чи надуманої зради. При цьому можуть легко активізуватися механізми агресивної поведінки, може виникнути раптове бажання спричинити шкоду супротивнику (супротивниці). Запальна фантазія ревнивця може намалювати жахливі картини зради навіть при недостатніх доводах. Гіпертрофовані ревності можуть бути виявом акцентуації характеру, психічною вадою індивіда. Ревності переважають здоровий глузд, створюють яскраві надумані образи. Ревності сліпі, як сліпе і саме кохання. Ревності — біль кохання. Іноді цей біль нестримний. Через нього людина стає спроможною навіть на вбивство.

Чоловічі та жіночі ревності неоднакові, як неоднакові у них почуття любові та почуття сорому. Чоловіки менш схильні на пробачення і більш чутливі по відношенню до супротивника. Нерідко виникає психологічно парадоксальне явище — кохання до зрадниці зростає. Це посилює боротьбу за об'єкт володіння, зростають ненависть та агресивність по відношенню до супротивника. Іноді можливі також явища психічного витіснення, психологічного захисту. При цьому легко сприймається все, що хоча б трохи полегшує психотравму, що виникла [12, 250].

Поведінка сторін в ситуації зради залежить здебільшого від їхнього культурного рівня. Що нижче культурний рівень людини, то менше він соціалізований, то вища вірогідність її агресивної поведінки. Ця агресивність різко, хвилеподібно зростає у стані алкогольного сп'яніння, набуваючи характеру нестримної (“божевільної”) агресивності та навіть ауто-агресії [6].

Багато вбивств скоюються на так званому побутовому ґрунті, імпульсивно, іноді з незначного приводу. Вбивці цієї категорії часто страждають комплексом меншовартості, їхні агресивні діяння пов'язані з гіперкомпенсацією, що є результатом довгого накопичення образ.

У ситуації особистої поразки (образи, грубі знущання, побої) особистість потрапляє у повну залежність від цієї ситуації, вона вже неспроможна демонструвати надситуативну поведінку.

Умисні вбивства, що готуються тривалий час, пов'язані, як правило, з усуненням підвищеної небезпеки для найбільш значущих сторін життєдіяльності індивіда, з вирішенням кардинальних проблем життєзабезпечення, з винайденням

виходу із ситуації, що склалася. Врешті-решт і тут має місце ситуативна залежність поведінки.

В усіх розглянутих нами випадках виявляються глибинні особисті дефекти — неспроможність індивіда до соціально адаптованої взаємодії з навколишнім середовищем. Найчастіше життєвий шлях убивць супроводжувався довгим накопиченням досвіду агресивної поведінки. Доля психічно аномальних осіб серед убивць значно вища, ніж серед законослухняної частини населення.

Загальна особливість вбивць — дуже низький соціальний статус, соціально-рольова дефектність, великий розрив між реальними можливостями і рівнем домагань, емоційна нестійкість [11].

Більшою імпульсивністю вирізняються вбивці-чоловіки. Понад 50 % убивств скоюються у формі простого умислу — без прагнення сховати сліди злочину та уникнути покарання. Велику суспільну небезпеку становлять вбивства у формі складного умислу, коли злочинець намагається забезпечити своє алібі, щоб уникнути покарання. Ця обставина, за справедливою точкою зору юристів, має трактуватись як така, що обтяжує юридичну відповідальність [4].

Особистість злочинця-вбивці характеризується також особливостями способів убивства. Вбивства з особливою жорстокістю, за способом, небезпечним для життя інших людей, мають, як відомо, кваліфікуюче значення — вони свідчать про підвищену суспільну небезпеку злочинця-вбивці.

Критерій такої обтяжуючої відповідальності обставини, як вбивство з особливою жорстокістю, у праві недостатньо розроблений. У практиці судочинства критеріями жорстокості слугують безліч поранень та скоєння вбивства завідомо у присутності близьких людей потерпілої особи з метою спричинення їм особливих страждань. Але безліч поранень не служить показником умисного спричинення потерпілій особі особливих страждань перед смертю. Безліч поранень може бути зумовлена ситуацією злочину, умовами його скоєння — фізичними перевагами потерпілої особи, використанням якогось малопритатного знаряддя (наприклад, викрутки, шила, скальпеля, ножа).

Більше того, безліч хаотично завданих поранень може свідчити про стан фізіологічного афекту. Про особливу жорстокість вбивці свідчать не кількісні, а якісні особливості поранень, які характеризують особливо збочене психічне ставлення злочинця до жертви.

Певні психологічні нюанси має також такий критерій особливої жорстокості при вбивстві, як скоєння його у присутності близьких людей потерпілої особи. Присутність близьких до потерпілої особи людей здебільше не усвідомлюється. Домінуюча мотивація вбивці, що виникає, як правило, в особливій конфліктній ситуації, звужує поле його свідомості, витісняє зі свідомості все те, що не має відношення до розв'язання конфлікту, в тому числі присутність близьких до потерпілої особи людей. Значна частина вбивств скоюється у стані алкогольного сп'яніння. Найчастіше злочини скоюються не миттєво, а тривалий час “визрівають”, спираючись на відсутність покарання за “спробні” дії.

Злочинність (злочинне насилля) вічна, оскільки завжди зберігаються живильні джерела (невдоволеність своїм існуванням, перспективами для себе та своїх дітей). Правопорушники — це погано адаптовані люди: від непристосованості до конкретних умов представників національних меншин до неприйняття, у тому числі самонеприйняття, у сфері сексуальних стосунків. Сьогодні у нашому суспільстві відбулося різке соціальне розшарування суспільства за обсягом та якістю матеріального забезпечення і послуг, водночас забезпечені громадяни стали об'єктом пильної уваги з боку злочинців.

Таким чином, вивчення насильницьких злочинів (хуліганства, тілесних ушкоджень, вбивств) має велике соціальне значення та є одним з основних напрямів кримінологічної науки. За час свого існування ця галузь знань накопичила великий емпіричний матеріал, зробила свій внесок у розроблення теорії антисуспільної поведінки, дала корисні рекомендації правоохоронній системі. Нині відбувається помітна зміна предметної спрямованості теоретичних і прикладних досліджень [13].

Література

1. Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. — 207 с.
2. Алексенко Т. Молода сім'я в сучасному виховному процесі // Педагогіка і психологія. — 1998. — № 4. — С. 54–56.
3. Антонян Ю. М. Об истоках формирования личности преступника // Личность преступника и вопросы исправления и перевоспитания осужденных: Сб. науч. тр. — М.: Издат. центр “ВЛАДОС”, 1990. — С. 3–13.

4. Антонян Ю. М. Психология убийства. — М.: Юристъ, 1998. — 304 с.
5. Берковиц А. Агрессия: причины, последствия и контроль. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. — 512 с.
6. Буренкова Е. В. Исследования взаимосвязи стиля семейного воспитания, личностных особенностей ребенка и стратегии поведения значимого взрослого: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. — М., 2000. — 25 с.
7. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — 336 с.
8. Джужа О. М., Кондратьев Я. Ю., Кулик О. Г., Михайленко П. П. Криминологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. О. М. Джужа. — К: Юрінком Інтер., 2002. — 416 с.
9. Кочемировська О. О. Сучасний стан вивчення проблеми насильства: огляд традиційних концепцій та результати психосемантичного дослідження // Вісн. Харків. ун-ту. Сер. "Психологія". — 1999. — № 460. — С. 68–74.
10. Назаров О. А., Попова Г. В. Репродукція сімейних стереотипів насильства неповнолітніми злочинцями та соціально-психологічні аспекти її профілактики // Делінквентна поведінка дітей та молоді і сучасні технології протидії: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (31 березня — 1 квітня 2006 р., Одеса). — Ч. 2. — О.: Одеський юрид. ін-т нац. ун-ту внутрішніх справ, 2006. — С. 112–114.
11. Самовичев Е. Г. Психологическая этиология убийства // Психол. журн. — 2002. — Т. 23, № 5. — С. 49–59.
12. Сидоренко О. Правові та психологічні аспекти вирішення конфліктів, пов'язаних з насильством у сім'ях // Право України. — 2001. — № 6. — С. 37–40.
13. Тищенко В. Корыстно-насильственная преступная деятельность: содержание и криминалистическая классификация // Юрид. вестн. — 2003. — № 1. — С. 93–95.

Зростання насильства в сучасному суспільстві свідчить про його глибоку й всебічну кризу. Вивчення теорії насильницьких злочинів має велике соціальне значення й повинно ґрунтуватися на новітніх досягненнях криминологічних, соціальних та юридичних наук.

Рост насилия в современном обществе свидетельствует о его глубоком и все-стороннем кризисе. Изучение теории насильственных преступлений имеет большое социальное значение и должно быть основано на новейших достижениях криминологических, социальных и юридических наук.

Growth of violence over a modern society testifies to its deep and all-round crisis. Studying of the theory of violent crimes has the big social value and should be based on modern achievements of corresponding sciences.

Надійшла 27 червня 2008 р.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПАТТЕРНІВ ПОВЕДІНКИ ВІД ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ ОСОБИСТОСТІ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 209–213

Розглядаються поняття “паттерн поведінки” і типи цих паттернів. Встановлено зв’язок між паттернами поведінки і типом темпераменту особистості.

Як відомо, люди відрізняються один від одного сприйняттям, судженням і поглядами. Це помітно у багатьох виявах: у манері вдягатися, говорити, у жестикуляції, міміці, інтонації та ін.

Людина на різних поведінкових рівнях демонструє свою відмінність від собі подібних. Однак, незважаючи на таку нетиповість поведінки, все-таки можна спробувати побудувати типологію людей, поділивши їх на групи за визначеними критеріями.

Поділивши людей за типами поведінки та акцентуації, представники психосоматичної медицини М. Фрідман і Р. Розенман (у 1959 р.) встановили, що на поведінковому рівні люди поділяються на три основні типи. Ці типи характеризуються на фізіологічному рівні швидкістю і рухливістю нервових процесів, а на когнітивному — сприйняттям навколишньої дійсності і ставленням індивіда до соціального життя. Зробивши таку класифікацію і розглядаючи фізіологічний аспект поведінки людини, автори умовно поділили людей за наведеними вище критеріями, на три групи: А, Б і АБ [11].

Особистості типу А, чи паттерну (від англ. *зразок; надалі мається на увазі деякий характерний зразок поведінки, притаманний кожному, окремому типу особистості (А, Б, АБ)* [4] поведінки типу А, характеризуються високою швидкістю і рухливістю психічних процесів, легкою збудливістю, ставленням до життя, як до арени конкурентоспроможної боротьби, агресивністю, не вміють володіти собою у стресовій ситуації, мають надзвичайне бажання досягти мети, нетерплячі. Такі люди прагнуть досягти дуже багато чого. Вони беруться одразу за безліч справ, але не

доводять їх до кінця. Вони не скромні і не критичні до себе, — вважають, що знають і вміють “усе”.

Особистості з типом поведінки Б характеризуються як антиподи особистостям типу А. Це люди малорухомі, не агресивні, не дуже прагнуть до самовираження, задоволення своїх амбіцій, спокійні, врівноважені, трохи апатичні. Такі люди не зважають на судження про них з боку оточуючих, вони навіть виявляють деяку надмірність у відношенні до себе: можуть недооцінювати свої можливості, відчувати пригнічення.

Особистості типу АБ визначаються як “золота середина”. Від типів А і Б вони відрізняються врівноваженістю. Цей тип людей має певні недоліки, однак вони критичні до себе і своїх учинків, здатні більш об’єктивно сприймати критику на свою адресу.

Для підтвердження наведеної вище інформації нами була зроблена спроба розробити типологію людей за окремими типами, тобто створити класифікацію представників цих типів не за певними групами, а розробити внутрішньогрупову типологію. Це необхідно для того, щоб установити, наскільки схожі між собою представники типів А, Б і АБ, що надалі дасть нам можливість простежити детермінанти, що зумовлюють появу і розвиток цього типу поведінки.

Але перед розглядом треба пояснити деякі деталі.

Спочатку класифікація може здатися зовсім абсурдною. Можна задатися питанням: у кого з нас немає агресивності, бажання до самовираження, чи навпаки, деякого спокою чи апатичності, небажання вислухувати критику, постійно нарікати на себе?

Розгляд структури типів поведінки дасть нам можливість розібратися в тому, наскільки ця класифікація переконлива і надійна. Для цього почнемо опис “стрижня” чи ядра типу особистості А.

Люди з типом поведінки А характеризуються яскраво вираженим прагненням до соціальної боротьби, бажанням всіляким чином вирізнитись, зайняти провідні престижні і керівні посади, гостро реагують на зауваження щодо їхньої діяльності і досягнення ними поставлених цілей. Вони болісно переносять невдачі. У таких людей, як вони вважають, усе повинно бути на найвищому рівні, чим би вони не займалися, — результатом є перевага над іншими. Ці люди беруться за безліч справ і не доводять їх до кінця, дуже часто вони не встигають завершити почату справу, створюючи цим проблеми для людей, що їх оточують. Ці люди погано справляються зі своїми функціональними і лідерськими (керівними) обов'язками.

Однак варто нагадати, що нами розглядаються не окремі особистісні характеристики, а картина в цілому. І судити про те, чи є людина особистістю з поведінкою типу А чи ні, можна лише у разі визначення *ядра* цього типу особистості.

Для ілюстрації наведемо експеримент, організований американським психологом Глассом у 1977 р. Суть експерименту полягала в тому, що людей типів А і Б запросили зіграти в настільний теніс проти гравців, про яких було сказано, що вони грають не на високому рівні, але які, у свою чергу, чудово грали в цю гру і були майстрами цього виду спорту.

До випробуваних були приєднані вимірвальні прилади, які мали зафіксувати показники швидкості серцебиття, зміну артеріального тиску, динаміку зміни цих процесів.

З початком серії ігор, що відбувалися у звичайному режимі, ніяких змін чи появи хвилювання серед учасників обох груп виявлено не було. Тому експериментатори вирішили ускладнити завдання: професійним гравцям була дана установка грати, не піддаючись, тобто у звичайному для них режимі. Гравці обох груп відчували натиск і програвали майстрам. Однак і в цьому випадку істотних змін у показниках виявлено не було. Тоді експериментаторами було поставлено інше завдання: професійних гравців попросили грати на високому рівні і робити зауваження своїм суперникам, тобто вголос фіксувати їхні невдачі і промахи.

Цікавий той факт, що саме після такої постановки завдання були виявлені істотні відмінності показників серцебиття та артеріального тиску людей типу А від людей з типом Б [11; 12].

Цей експеримент дав можливість зробити наступний висновок: *у людей з типом поведінки А виявляється негативна реакція на вербальні підкреслення їхніх невдач*. Звідси можна створити деяку типологію людей з таким типом поведінки. Їхня агресивність і невірноваженість дають нам змогу висловити припущення, що цей тип поведінки є відображенням фізіологічних особливостей цих особистостей, а саме *холеричного темпераменту*. Не слід, однак, вважати що всі холерики належать до людей типу А, але варто зазначити, що якийсь комплекс обставин підштовхує таких людей до формування в них самих деяких неадекватних форм поведінки, що виявляються в такій агресивній реакції. На фізіологічному рівні в цих людей не спрацьовує механізм прийняття своїх невдач, збудження нервової системи переважає над гальмуванням.

Причини виникнення такої реакції ми спробуємо з'ясувати трохи пізніше. А зараз розглянемо особливості людей з типом поведінки Б.

Як уже відзначалося, ці люди на поведінковому рівні є антиподами особистостей А. Для ілюстрації наведемо приклад експерименту, який якнайкраще характеризує ядро особистостей Б, а також дасть нам можливість отримати додаткові характеристики особистостей типу А, що буде додатковим підтвердженням нашої гіпотези.

В експерименті, який проводили у 1981 р. Брюнсон і Метьюз, людей типів А і Б запросили зібратися разом для вирішення завдань різного рівня складності і міркувати над ними вголос. Після вирішення деяких завдань експериментатори запропонували обом групам серію завдань, вирішити які було неможливо. Після невдалих спроб вирішити деякі завдання люди з поведінкою типу А почали обурюватись і були фрустровані, говорячи, що ці завдання дуже важкі і що в них бракує здібностей для їх вирішення. Вони начебто погодилися з “поразкою”, але використовували ті самі неправильні відповіді, хоча самі визнавали їх неправильними. Люди типу Б, з іншого боку, виглядали засмученими і відчували апатію, побачивши серію складних завдань, але вони намагалися і далі шукати рішення і були більш оптимістичні [12].

Також слід зазначити ще деякі особливості людей з поведінкою типу А. Їхнє життя характеризується постійною боротьбою за те, щоб одержати якнайбільше за малий проміжок часу [2]. Ці люди обвинувачують себе за невдачі, що відбуваються, незважаючи на їхні намагання контролювати свої дії. Люди типу Б більш терплячі і спокійні. Завдя-

ки цьому експерименту вдалося відзначити ще деякі особливості людей типу Б.

Ці люди неквапливі, працьовиті, стриманіші. При спостереженні за достатньою кількістю людей типу Б нами була висунута гіпотеза, як і у випадку з типом А, що паттерн поведінки Б є наслідком фізіологічних особливостей власників цього типу, а саме меланхолічного типу темпераменту. Об'єктом нашого дослідження були паттерни поведінки, а предметом — їх взаємозв'язок з темпераментом.

До людей з типом АБ належать урівноважені люди, які, з одного боку, не прагнуть постійно конкурувати з кимось, як люди з типом поведінки А, з іншого боку — вони більш рухливі, впевненіші, ніж люди з типом поведінки Б. Тому цих людей можна ототожнити з власниками сангвінічного типу темпераменту. Однак це не означає, що представники типу АБ є "ідеалом".

За даними нашого дослідження 206 осіб, 11 % (23 особи) мають тип поведінки Б, 18 % (37 осіб) — тип поведінки А, 71 % (146 осіб) — тип поведінки АБ (рис. 1).

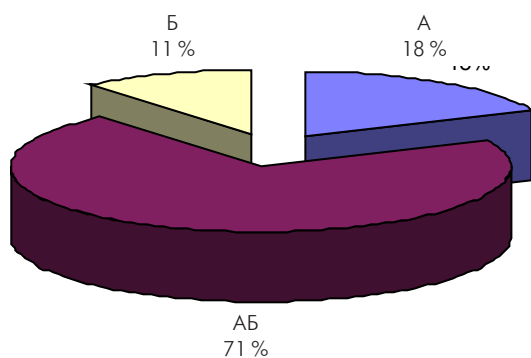

Рис. 1. Розподіл дослідженої групи за типом поведінки

Цікавий також і той факт, що серед опитаних були представники різних соціальних груп, а серед них учні шкіл, студенти і дорослі. Але в усіх цих групах виявлялася та сама закономірність: людей з типом поведінки А — 18 % загальної кількості опитаних, людей з типом поведінки Б — 8 % (майже половина від загальної кількості людей з типом поведінки А).

Досліджуючи взаємозв'язок паттернів і типів темпераменту, ми виходили з фізіологічної теорії про темпераменти І. П. Павлова.

Оскільки існують різні уявлення про темперамент і численні його класифікації, ми зупинилися на тій, що, на нашу думку, є більш фундаментальною.

Описуючи типи темпераменту, І. П. Павлов виокремив наступні їх характеристики: холерик, флегматик, сангвінік, меланхолік. Він встановив, що швидкість, рухливість, урівноваженість нервових процесів, виразність та їх співвідношення визначають тип темпераменту людини. Розглянемо концепцію Павлова детальніше.

І. П. Павлов вважав, що існує чотири типи темпераменту, схожі на ті, які описував Гіппократ. Вивчаючи особливості вироблення умовних рефлексів у собак, І. П. Павлов звернув увагу на індивідуальні відмінності в їхній поведінці та у протіканні умовно-рефлекторної діяльності. Ці розбіжності виявлялися насамперед у таких аспектах поведінки, як швидкість і точність утворення умовних рефлексів, а також в особливостях їх загасання. Ця обставина дала можливість І. П. Павлову висунути гіпотезу про те, що вони не можуть пояснюватися тільки розмаїтістю експериментальних ситуацій, що в їх основі лежать деякі фундаментальні властивості нервових процесів — збудження і гальмування. До цих властивостей належать сила збудження і гальмування, їх урівноваженість і рухливість.

І. П. Павлов розрізняв силу збудження і силу гальмування, вважаючи їх двома незалежними властивостями нервової системи. Сила **збудження** відбиває працездатність нервової клітини. Вона виявляється у функціональній витривалості, тобто у здатності витримувати тривале чи короткочасне, але сильне збудження, не переходячи при цьому в протилежний стан гальмування. Сила **гальмування** розуміється як функціональна працездатність нервової системи при реалізації гальмування і виявляється у здатності до утворення різних гальмівних, умовних реакцій, таких як згасання і диференціювання.

Урівноваженість — рівноважний стан процесів збудження і гальмування. По відношенню сили обох процесів можна визначити, чи є якийсь індивід урівноваженим чи неурівноваженим, коли сила одного процесу перевершує силу іншого.

Рухливість нервових процесів виявляється у швидкості переходу одного нервового процесу в інший, у здатності до зміни поведінки відповідно до умов життя, що змінюються. Мірою цієї властивості нервової системи є швидкість переходу від однієї дії до іншої, від пасивного стану до активного, і навпаки.

Інертність — це протилежність рухливості. Нервова система тим більше інертна, чим більше часу або зусиль потрібно, щоб перейти від одного процесу до іншого.

Виокремлені І. П. Павловичем властивості нервових процесів складають певні системи, комбінації, що, на його думку, утворюють так званий тип нервової системи або тип вищої нервової діяльності. Він складається з характерної для окремих індивідів сукупності основних властивостей нервової системи — сили, врівноваженості і рухливості процесів, розрізняючи сильні і слабкі типи.

Подальшою підставою розподілу слугує врівноваженість нервових процесів, але тільки для сильних типів, що поділяються на врівноважених і неврівноважених, при цьому неврівноважений тип характеризується перевагою збудження над гальмуванням. Сильні врівноважені типи поділяються на рухливі та інертні, коли підставою розподілу є рухливість нервових процесів.

І. П. Павлов розумів тип нервової системи як вроджений, що відносно слабо зазнає змін під впливом оточення і виховання. На думку І. П. Павлова, властивості нервової системи утворюють фізіологічну основу темпераменту, що є психічним виявом типу нервової системи. Типи нервової системи, встановлені у дослідженнях над тваринами, І. П. Павлов запропонував поширити і на людей [8].

Зважаючи на те, що тип нервової системи, як вважав І. П. Павлов, є вродженим, ми вирішили зіставити дві точки зору, а саме про вродженість паттернів поведінки і вродженість типів темпераментів, і знайти зв'язок між цими психічними явищами. Цей взаємозв'язок, на нашу думку, полягає в тому, що власники паттернів поведінки володіють також і певними поведінковими особливостями, які частково перетинаються з типами нервової системи (рис. 2).

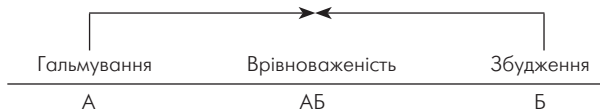

Рис. 2. Взаємозв'язок нервових процесів і паттернів поведінки

З рис. 2 випливає, що перевага збудження нервової системи зростає при наближенні особливостей особистості до паттерну поведінки А, а перевага гальмування зростає при наближенні до типу Б. Для особистостей типу АБ характерним є врівноваженість процесів збудження і гальмування. Отже, особистості з паттерном А — це холерики (сильні, неврівноважені, рухливі), особистості з паттерном Б — меланхоліки (слабкі), а представники типу АБ — флегматики і сангвініки

(сильні, неврівноважені, інертні; сильні, врівноважені, рухливі).

Дослідивши взаємозв'язок паттернів поведінки і типів темпераменту, ми отримали такі результати: з 50 опитаних за методикою Я. Стреляя [9], що призначена для виявлення типу темпераменту [7], а саме їх фізіологічного аспекту, а також за допомогою опитувальника Дженкінса [11] для виявлення типу паттерна поведінки ми знайшли певні тенденції (рис. 3).

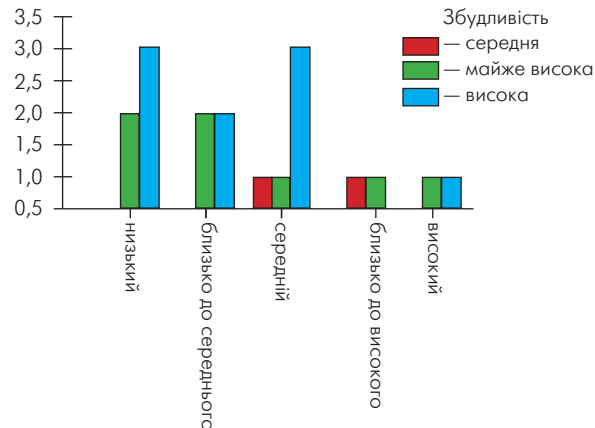

Рис. 3. Збудливість нервової системи і паттерни поведінки

Як видно з цієї діаграми, рівень збудливості нервової системи зростає при наближенні до високого рівня вияву типу поведінки А, тобто що вище показник вияву паттерна А, то вища збудливість нервової системи.

Досліджуваний нами взаємозв'язок рухливості нервових процесів і паттернів поведінки характеризує рис. 4.

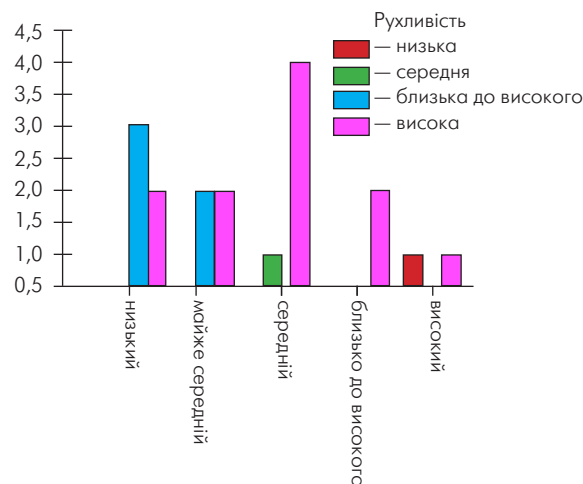

Рис. 4. Рухливість нервових процесів і паттерни поведінки

Як видно з рис. 4, вияв рухливості нервових процесів стає помітнішим при наближенні показників особистості до типу поведінки А. На діаграмі відображено, що рухливість йде на спад на високому рівні вияву паттерна, тобто при наближенні до типу поведінки Б.

Наведена діаграма (рис. 5) характеризує зв'язок урівноваженості нервових процесів з паттернами поведінки.

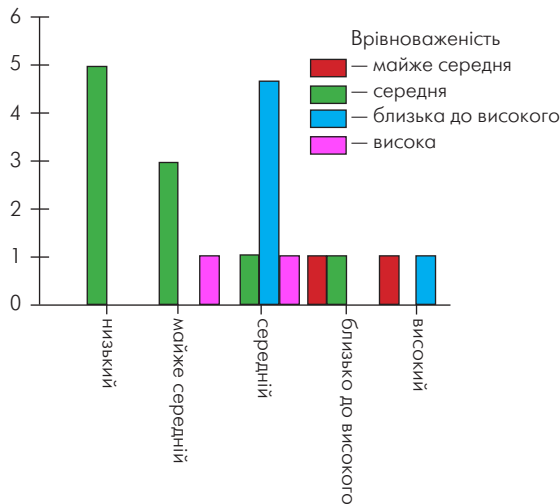

Рис. 5. Врівноваженість нервових процесів і паттерни поведінки

Отже, отримані дані свідчать, що існує певний зв'язок між паттернами поведінки і фізіологічними чинниками, або особливостями вищої нервової діяльності особистості. Це, у свою чергу, пояснює причини формування паттернів та особливості

їх вияву на поведінковому рівні, оскільки це дає можливість спрогнозувати особливості поведінки людини в певній ситуації. Ці знання дають змогу більш якісно визначати паттерн поведінки, спираючись також на типи темпераменту особистості, і враховувати ці дані при діагностуванні та коригуванні паттернів поведінки.

Література

1. Акимова М. К., Гуревич К. М. Психологическая диагностика. — СПб.: Питер, 2006. — 652 с.
2. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия. — СПб.: Питер, 2003.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика. — СПб.: Питер, 2006. — 351 с.
4. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. — М.: АСТ, Харвест, 2005. — 976 с.
5. Исследование личности в клинике и экспериментальных условиях. — Л.: НДІ психоневрології, 1969.
6. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология. — СПб.: Питер, 2002. — 1312 с.
7. Немов Р. С. Психология. — М.: ВЛАДОС, 2006. — 687 с.
8. Павлов И. П. Полное собрание сочинений. — 2-е изд. — М.; Л., 1951. — Т. 3–4.
9. Психология личности в трудах иностранных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — 320 с.
10. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методы и тесты. — Самара: БАХРАХ-М, 2002. — 672 с.
11. Реан А. А. Психология личности. — СПб.: Прайм-Евро, 2004. — 416 с.
12. Bower G. H., Bootzin R. R., Zajonc R. B. Principles of psychology today. — N. Y.: Random house, 1987. — 612 p.

Розглянуто поняття “паттерн поведінки” і “темперамент особистості”. Встановлено взаємозв'язок між темпераментом і паттерном поведінки людини. Визначено, що паттерн як фізіологічне явище закладається ще при народженні дитини.

Рассмотрены понятия “паттерн поведения” и “темперамент личности”. Установлена взаимосвязь темперамента и паттернов поведения человека. Определено, что паттерн как физиологическое явление закладывается еще при рождении ребенка.

In clause concepts a pattern of behavior and temper of the person, where viewed. Interrelation of temperament and patterns of behavior of the person where stated. Where stated that a pattern is the physiological phenomena and pawned at a birth of the person.

Надійшла 13 червня 2008 р.